

HOLL IMRE

KÜLFÖLDI KERÁMIA MAGYARORSZÁGON III. (14–17. SZÁZAD)

I. Németországi kőcserép, II. Perzsa fajansz, III. Kínai porcelán

I. NÉMETORSZÁGI MŰHELYEK
Bevezetés

A Magyarországra került importkerámia kérdéseivel régebben már két ízben is foglalkoztam, a különböző országokból ide hozott kerámiák mellett a 15. századi németországi kőcserép edények csoportjaival is. Hogy utóbbiak tárgyalására ismét sor került, azt a nemzetközi kutatás újabb eredményei indokolják: elsősorban pontosabb csoportosításuk, de keletkezésük és elterjedésük adatai is.

Bár a különböző németországi kőcserép-készítő műhelyek kérdése már régóta foglalkoztatta a kutatást, részletesebb csoportosításuk a sokféle Rajna-vidéki, északnémet és szászországi műhely elkülönítésére (és főleg e műhelyek korai korszakának bemutatására) csak később kerülhetett sor – elsősorban a középkori régészet új eredményei alapján. A minket is érintő, Rajna-vidéki műhelyek közül Siegburg volt a legjelentősebb, kialakulását a műhelyleletek feltárással lehetett tisztázni. E szerint a 13. század közepén jutottak el az égetésnél 1000 °C fölött a „Protosteinzeug”, majd 1300 körül 1200 °C fölött a valódi kőcserép létrehozásához.¹ Az itteni műhelyek termelékenységére, az edénytípusok számtalan formaváltozata és köztük az asztali használatra szánt csészék, poharak és kancsók elegáns formái a 14. századtól kezdve mind kedveltebbé váltak; ezzel párhuzamosan exportjuk rendkívüli módon kiterjedt.²

¹ BECKMANN, B.: Der Scherbenhügel in der Siegburger Aulgasse. 1. Bonn, 1975. p. 19–20. Beosztása szerint az itteni 3. periódus a 13. sz. közepétől a Fasteinzeug készítését mutatja; a valódi kőcserép a 4. periódusban jelenik meg 1300 körül. (Nagy vesztesége a kutatásnak, hogy a bonni vezetés szűkkeblősége miatt a szerző nem folytathatta munkáját; a tervezett 2. kötet-ben tárgyalta volna a különböző más lelőhelyekről már ismert darabokat és így a további fejlődést is a 15. században.)

² Elsősorban a Németalföld, Anglia, Dánia, É-Németország irányába szállítottak, mindenütt főleg az asztali használatra szánt korszókat, kancsókat, csészéket, poharakat kedvelték. A kereskedelmi elterjedésről STEPHAN, H.-G.: The development an production of medieval stoneware in Germany. In: *Ceramics and Trade*. Davey, Hodges (eds.). Sheffield, 1983. p. 95–120; a többi német kőcserépközponttól is.

Elterjesztésükben jelentős szerepet kapott nyugat és észak felé a Hanza városok kereskedelmi tevékenysége, amire az új kutatások számos példával utalnak.³

A kelet-németországi kőcserép készítő műhelyek sorozatának szétválasztása, lokalizálása J. Horschik összefoglaló munkájában történt.⁴ E műhelyek többségéből csak a kora újkori edények sorozatai ismeretek (elsősorban a gyűjtemények anyagának stíluskritikai vizsgálatával és írásos források alapján). A minket itt érintő kérdésben Waldenburg (Szászország) műhelyeinek készítményei fontosak. Bár a város fazekasai már 1388-ban céhszabályzatot kaptak, e korai idő készítményeit a szerző még nem tudta bemutatni; az általa tárgyalt fejlődés szerint 1400–1450 között jelentek meg a világosszürke kőcserép edények okkersárga, vagy őzbarna sómázás felülettel. (A waldenburgi kőcserép típusainak tábláin a 15. századra keletkezve csak erősen hasas formájú edények és kancsók szerepelnek; az első bemutatott arcokorsó „Gesichtskrug” már „16. sz. e. fele-közepé” keletkezéssel.⁵ A továbbiakban már a 16. század készítményei közé sorolja többek között az arcok korszókat és a „sündisznó-edényeket” („Igelgefäß”).

³ GAIMSTER, D.: Der Keramikmarkt in Ostseeraum 1200 bis 1600. In: *Lübecker Kolloquium zur Stadtarchaologie im Hanseeraum 2*. Der Handel. Lübeck, 1999. p. 99–110. Itt az összes, Rajna-vidéki, alsó-szászországi és kelet-szászországi kőcserépgyártó műhely jelentőségéről 1300-tól kezdve. Minden városban kimutathatóak. – A legnagyobb mennyiséget a 14. sz. közepétől Siegburgból vitték, így például Elbing/Elbląg, (Poroszország) városi posztócsarnok pincéjében ez a kerámia 80%-a. NAWROLSKA, G.: Archaeological evidence for trade in Elbląg. In: *Lübecker Kolloquium 2*. p. 373–385.

⁴ HORSCHIK 1978. – Szászország, Thüringia, Lauzitz és Szilézia műhelyei

⁵ HORSCHIK 1978. 430–433 old. képei; az arcokorsó a 18. kép. A 15. század anyagáról: 59–60. (Bár idézi MECHTEL, H. W. munkáit, a keletkezésnél nem veszi át annak 14. sz. végi meghatározását, a 15. sz. elejétől keltez. Nem használta fel BILLIG, G.: *Mittelalterliche Weranlagen...* in: *Arbeits- u. Forschungsberichte zur sachs. Bodendenkmalpflege* 11–12. (1963), p. 173–364; tanulmányában szereplő, ott már waldenburginak meghatározott cserepeket, illetve keletkezéstüket: „15. sz., késő középkor”. (362–364.)

A bizonyára ugyancsak waldenburgi kőcserép edények között a minket érdeklő korsók és poharak formáit és készítésük korát az újabb régészeti leletek számos lelőhelyről teszik ismertté – jelentősen kibővítve, illetve revideálva az előbbi tárgyalat.

Waldenburgi kőcserép a 14. század végétől

A német régészeti kutatás már korábban feltételezte a leletek elterjedésének gyarapodása miatt, hogy több kőcserép típus, így például a magas, karcsú testű füleskorsók és a ritkább tölcéses szájú poharak (Trichterhalsbecher) egy része nem lehet Rajna-vidéki (siegburgi) készítmény, azoktól némileg eltérő kiképzésük miatt. Kezdetben szászországi kőcserép, vagy „szász kőcserép siegburgi módra” elnevezéssel különböztették meg, illetve Waldenburg tágabb körzetének különböző lelőhelyein talált töredékeit 1991-ben egy régész „valószínűleg a közeli Waldenburg város” készítményének tartotta, megjegyezve, hogy ezt csak műhelyelet döntheti el.⁶ – Már korábban H. W. Mechelk drezdai régész is közölt általa waldenburginak meghatározott kancsót (alacsony, széles testtel, vállán körpecsét-, és felragasztott számóca dísszel), amit lelőhelye alapján a 14. század végére keltezett.⁷ (Ilyen számócadísz-töredékek szerepelnek az említett Waldenburg környéki leleteknél is.) Ami azonban a legfontosabb Fleischer idézett feldolgozásában: két lelőhelye esetében is a cserepeket 1390 előttre lehet keltezni, mert az okleveles adatok szerint ebben az évben már elhagyott helyek! Ráadásul ezek szerint nemcsak az applikált számóca dísz, de a továbbiakban tárgyalandó karcsú testű kancsók és tölcéses nyakú poharak fellépését (mindkettőnél jellemző a hullámosra

nyomkodott talpkarima)⁸ is korábbra helyezhetjük (a később bemutatott teljes példányokat ugyanis csak a 15. század elejére, illetve első felére kelteznek).

A hivatkozott ásatási feldolgozásokból (és más, nem idézett cikkekből) látható, hogy 1963-tól kezdve mind több bizonyítéka került elő a korai szászországi kőcserép készítésének. Waldenburg szerepe feltételelesen valószínűsítve egyre gyakrabban kapott hangot, de a számbajöhető kerámiatípusok skálája is gyarapodott. Az egyre jobban alátámasztott feltételezés ellenére sok feldolgozásban továbbra is Rajna-vidékinek tartottak olyan kőcserép kancsókat és korsókat, amelyek részletformái azoktól eltértek, siegburginak határozták meg (vagy egyszerűen elkerülték a pontosabb megnevezést).⁹ Mint említettük már, Horschik még 1978-ban sem sorolt a korai waldenburgi edénytípusok közé minden ilyet. Másokat a régi kutatás kormeghatározásai befolyásoltak, amikor „1500 körüli” készítésre hivatkoztak saját új leletanyaguk esetében (amelyre csak a késői pusztulási rétegből levont következtetés adott okot).

A kerámia kutatásban az igazi áttörést (mint más esetekben is) a *műhelyleletek* közlése jelentette. F. Fassbinder ugyanis Chemnitz városi ásatásaiból feldolgozott kőcserép korsóit és egy tölcéses nyakú poharát (2. kép 1-3.) vetette össze a Waldenburgban talált töredékekkel.¹⁰ Ő is arra a kidolgozási jellegzetességre hivatkozott, amit Fleischer már megfigyelt: a hullámos talpkarima elkészítésének egészen másféle technikájára. (Míg Siegburgban ezt utólag ragasztják rá az edényaljra, itt azzal együtt készül. A korongról levágás után nyomkodják hullámosra; a fenéken a levágás jellegzetes hurkos-vonalas nyoma látható.) A chemnitzi karcsú kancsók egyébként abba a régtől ismert típusba tartoznak, amit a nemzetközi kutatás gyakran „Jakobakanne” névvel határozott meg (és egyébként a siegburgi gazdag korsó-kancsó sorozatnak is 14.-15. századi tipikus formája – igazolva a német kőcserép-készítő műhelyek kapcsolatainak – egymásra hatásának gyakori példáját).

⁶ FLEISCHER, R. et al.: Spätmittelalterliche Irdenware und Steinzeug aus dem Gebiet von Waldenburg. A.U.F. 36. (1991), p. 30–37. A szerző itt már megjegyzi, hogy az edények hullámosra nyomkodott talpa másféle, mint a rajnai és északnémet kőcserépnél (ezt a különbséget magam már 1990-ben hangsúlyoztam, mint a szétválasztás egyik kritériumát); azonkívül számóca díszes és körpecsétdíszes töredékek is gyakoriak. Abb. 4, 1–22.

⁷ MECHELK 1970. 149, 157; Abb. 62,5. – A lelőhely gödrének anyaga csak következtetéssel kelteztethető, egy a szerző által siegburginak tartott kőcserépkancsó formája alapján: „um 1370”, ilyeneknél az 1378–1381 közötti érmekkel keltezettek is vannak (i. m. 149).

A drezdai galléros peremű kancsón hat felragasztott kerek számócadísz van, a kőcserép világosszürke, felülete rozsdabarna sómázás (i. m. 139) – A szerző már korábbi munkájában is közölte a kancsót (és hasonlókat Chemnitz –Karl-Marx-Stadt); már akkor feltételezte, hogy ezek a későbbi korból ismert Waldenburg anyagának előzményei, hisz itt később is kedvelik a körpecsét- és applikált díszítést. MECHELK, H. W.: Ein hohmittelalterlicher Keramikfund von Zwickau. In: Arbeits- und Forsch. z. sächs. Bodenkmalpflege

⁸ Hogy poharak is tartoznak ide, azt a közölt talptöredékek méretei árulják el (átm.: 6–7 cm), egyébként teljes pohár nagyon ritkán került elő a közölt anyag szerint. A biztos megkülönböztetést azonban nehezíti, hogy a karcsú korsóknál is találunk 7 cm-es talpat, bár a nagyobbaknál ez már 8–9 cm.

⁹ Érdekes, hogy MECHELK 1970. Abb. 61. 1–3. képén közölt karcsú korsókat még siegburginak vélte (i. m. 138) a 15. sz. első feléből; pedig ő ismerte korán fel Waldenburg szerepét. – Lipcsében előkerült tipikus waldenburgi darabokat „valószínűleg Siegburg, 15/16. sz.” meghatározással még 1999-ben is közölték.

¹⁰ FASSBINDER 1997. Abb. 3. – Waldenburg Töpfereiaufgabe: Abb. 6 (a jellegzetes talptöredékek, egyenletes barna „Anflugglasur”).

A chemnitzzi kőcserép leletek színe világosszürke, a külső felület vörösesbarna sómázás, ennek világosabb vagy sötétebb árnyalataival. Az egyik kancsó hasán függőleges-ovális benyomkodások láthatóak (2. kép 3.); ez gyakori, szándékos kialakítás ezeknél a magas korszoknál (amiket egyes régiókban nemcsak asztali bor-sör tárolásra, de ivóedényként is használtak).

A csoport keltezése szempontjából is fontosak az itteni leletek, az utóbb említett korszó a 14. század vége – 15. század első feléből származó betöltésből került elő. Mások a 15. század első felének égési rétegében; a tölcsésresnyakú pohár (2. kép 1) pedig 14. század végi égési rétegből. (Utóbbi lelőhelye a város gazdag lakónegyede; amit azért emelünk ki, mert a kis poharak e kerámiacsoportban ritkák.)

Tovább finomítja a keltezés kérdését az a már korábban feldolgozott gazdag kőcserép-sorozat, amely az északi Hanza-város, Greifswald egyik nagyméretű, fabéléses gödrében került elő.¹¹ Innen 48 db teljes edényt tudtak összeállítani; ezek között a sieburgi kancsók és korszók 57%-al szerepelnek, a „szász kőcserép sieburgi formával” (azaz waldenburi) 14,53%-al. Mivel a gödör építése 1355/56-ra keltezett, a leletek ezt követően 1380/90 körüliek lehetnek,¹² köztük az előbb tárgyalt karcsú füleskorszók (egyik ugyancsak hasa két oldalán összenyomott alakú). Ugyanakkor hangsúlyoznunk kell, hogy az ilyen kőcserépedények típusai hosszabb ideig készültek, főleg a kedvelt típusok. Ezt bizonyítják például az említett sieburgi „Jakobakannák” analóg formájának (1. kép) éremleletekkel keltezett hollandiai példányai: ezek között 1371-ben és 1435 körül elrejtettek is találtak.¹³

A figurális díszű kőcserép

Az ún. arcós kancsók, szakállasfejes korszók (ném. Gesichtskrug, Bartmannskrug) leggyakoribb változatai 1500 körül és később elsősorban a Rajna-vidék (Köln, Aachen), Belgium (Raeren) kőcserépkorszói és kancsói nyakra felragasztott díszítésként ismer-

tek. A korábbi korszakból csak kevés – és nem pontosan keltezett – emlék maradt,¹⁴ ráadásul ezek az edény alak és az applikált díszek megoldásában nagyon eltérőek. A szászországi waldenburi műhelyekhez kötött arcós korszók néhány változatának besorolásakor Horschik említett művében többek közt talán ezért is (valamint a régebbi irodalom kor-meghatározásához igazodva) szerepelnek „16. század első fele-közepé” és „1530/ 50” közötti meghatározással.¹⁵ (3. kép)

Az egyik közölt korszó sajátos díszét nem csak a nyakon elhelyezett karakteres, szakállas fej adja, de hat kis fül is, melyekből karikák csüngenek.

Az utóbbi megoldás szerepel azokon az erfurti korszokon is (5 db töredéke került elő), amelyeket az ilyesféle kőcserép edények eddig leggazdagabb leletegyüttese jelent.¹⁶ Az előzőtől eltérően a szakáll itt vékony, felragasztott csikokból áll, de a kiugró orr hasonló. Az edény talpa benyomkodott, hullámvonalas kiképzésű (4. kép 4.); Egy másik sorozat (20 db töredéke) korszói egyszerűbb díszítést kaptak: a nyakra helyezett arcot csak az orr, szemek, száj jelzésszerű visszaadása, illetve a kis szakáll adja; a talpkarima benyomkodásai függőleges irányúak. (4. kép 3.) Ugyancsak nagy számban szerepelnek a kisméretű fülespoharak, egyszerű hornyolt díszű testtel, a talpkarima ferde körpecsés rovatkolást kapott (20 példányból; 4. kép 2.); egy esetben ezek között a szakállas fejjel díszített is szerepel. A csoport besorolásához jól használhatóak azok a kancsók (kb. 25 példány töredékei), amelyeket a kutatás már régebről is ismert; például a drezdai kőcserepek között Mechelk különítette el az ilyen, vállukon körpecséttel és felragasztott számóca díszekkel ellátott kancsókat. (Ezeket tartotta szászországi készítménynek és a korai – 14. század vége – kezdetekhez kötötte.) A drezdai és az erfurti kancsók formailag nem egyformák, de kétségtelenül rokonságban állnak, talán az utóbbiak valamivel későbbiek lehetnek.

¹¹ ANSORGE, J. et al.: Ein Holzschacht aus der Baderstrasse 1/a in Greifswald. Bodendelkmalpflege in Mecklenburg-Vorpommern Jahrbuch 50. (2002), p. 119–ff.

¹² Az utóbbi keltezés egy másik, hasonló leletanyagot tartalmazó latrina korából adódik. I. m. 122-. Szerzők szerint az egy helyről származó nagy mennyiségű kőcserép a helyi társadalom felsőbb rétegének szokásaira utal. Ugyanilyen következtetésre jutottak a város más pontjain feltárt latrinák értékelése során. I. m. 129–130.

¹³ SARFATI, H.: Münzschatzgefäße in den Niederlanden I. Berichten van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek 29. (1979), p. 491. ff. Itt a 4, 7, 8, 12, 13. számúak.

¹⁴ A 13. sz. elejére és a 13. sz.-ra kelteznek rajnavidéki keményre égetett cserépből illetve Faststeinzeug-ból figurális díszű kancsókat: Wirth, S.: Mittelalterliche Gefäßkeramik. Köln, 1990. 16, Nr. 348, 346. – STEPHAN 1992. 142; Pl. 14–17; hat sieburgi kőcserép poharat és kancsót a 15. sz.-ra keltez stílusuk alapján. – A 16–17-sz.-i Bartmannskrugok minden kőcserép-katalógusban szerepelnek.

¹⁵ HORSCHIK 1978. 63–65 (ugyanitt szövegközi képeken két példány); külső színük vörösesbarna, okkersárga, szürke és okker; M: 10,5–15,5–18 cm.

¹⁶ LAPPE, U.: Ein Fund früher Steinzeuggefäße von Erfurt. A.U.F. 30. (1985), p. 247–250. – Színük vörösesbarna, sárgásbarna, sötétbarna sómázás. A korszók 25 és 30 cm magasak, a kis poharak 9,5 cm. – Készítési helyük kérdésében Horschik waldenburi meghatározására hivatkozik.

Az Erfurt, Dóm tér leletegyüttesét közlője „egy 16. század eleji tűzvészrel” hozta kapcsolatba, illetve 1500 körüli készítésűnek tartotta; a tömeges előfordulást egy itteni kereskedő árukészletével magyarázva. Utóbbi elképzelést elfogadhatjuk, a keltezés annál kevésbé.¹⁷ (Sajnos a teljes leletegyüttes részletes értékelése, más leleteinek kora nem ismert, de a tűzvészre sincs adat!) Az utóbb említett kancsó-variációk fejlődési idejét, időtartamát még nem ismerjük. Mechelk csak feltételezte, hogy az egész 15. század folyamán készülhettek még ilyenek (de ezeket nem ismerjük).

A kormeghatározás kérdéséhez közelebb visz az egyszerűbb, szakállasfejes korsóhoz közel álló, máshonnet közölt nagyobb sorozat. Lengyelországból 6 lelőhelyről 14 töredékét foglalta össze T. Nawrolski.¹⁸ Ezek részben a német lovagrend egykori területén fekvő kastélyokból, várakból, egy-egy esetben kolostorból illetve városból (Elbląg-Elbląg) kerültek elő (majdnem mind a tengerparti vidék, a már említett Hanza-kereskedelem hatókörzete!); többségük a szerző ásatásából. Két fő típusuk van: a középmagas (20 cm alatti) korsók és a magas, karcsú testű (a már előzőekben említett Jakoba-korsó típus). Valamennyinél szerepel a nyakra ragasztott szakállas fej, szabadkézzel kialakított, késsel vagdalt – a többféle kidolgozás ellenére azonos stílusú jéggyekkel készültek.

Jellemző a kőcserep-kutatás nehézségeire, buktatóira, hogy Nawrolski, bár hivatkozik a hasonló darabok thüringiai és szászországi elterjedésére, ennek ellenére sem csatlakozik a waldenburgi meghatározáshoz; végül is a távolabbi kereskedelmi közvetítésre hivatkozva Siegburgra gondol.¹⁹ – A lengyelországi leletek lelőköri körülményei a 15. századra mutatnak, egy töredék még a 14. század végére. (4. kép 1; 5. kép 1)

Az arcós korsók következő nagyobb csoportját Wismarból közölték.²⁰ Itt a város 3 lelőhelyéről 7

darab került elő. Jellemző, hogy ezek más itteni leletekkel összevetve ritkaságnak számítanak – és így igazolják az ilyen korsók reprezentációs jellegét. Alátámasztja ezt a szerző szerint az is, hogy a város leggazdagabb lakóterületéről származnak. (Egyébként ez esetben is az Északi-tenger melléki Hanza-városról van szó, a német kőcserep elterjedésének jellemző körzetéről.) – Sajnos a szerzők ez esetben is tévesen siegburgi eredetűen vélték leleteiket – az előbb idézett lengyel régészhez hasonlóan – nem ismerve fel a jellegzetesen eltérő készítési technikát. Pontosabb kormeghatározásukra a hosszabb időn át használt emésztőgödörök nem adtak támpontot, „15. század?”. (5. kép 3)

Az ilyen korsók 1414 utáni használatának bizonyítéka Jéna ekkor alapított Szt. Kereszt kolostorának leletei, itt az arcós töredékek együtt kerültek elő a jellegzetes korai applikált számóca dísz darabjával.²¹ Ezeknél a szerző már a waldenburgi meghatározást használja. (Miközben másoknál még mindig bizonytalan az eredet kérdése.)

További időbeli lehatárolást a svédországi Skanör (a Dániával szemben lévő déli félsziget egykori dán királyi vára) ad, ami 1425 körül már elpusztult. Az itt előkerült karcsú, magas testű korsók közt az egyszerű síma nyakúak ugyanúgy szerepelnek mint két szakállas-arcos példány; minden esetben a csoportra jellemző, élesen benyomkodott talpkarimával.²² Közlőjük már egyértelműen a szász Waldenburg készítményeihez sorolja.

A csoport fellépésének korai bizonyítéka az északnyugat Csehországban (Ervenice) egy toronyvárból előkerült töredék is, „14. század vége – 15. század eleje” közötti leletekkel keltezve (bár ezt még akkor természetesen rajnavidéki importnak vélték).²³ (5. kép 2)

A kutatás eredményeit összefoglalva megállapíthatjuk, hogy Waldenburgban már a 14. század végétől kezdve készülnek magas és alacsonyabb testű kőcserep korsók, valamint tölcseres nyakú poharak; egy részük nyakán szabadkézzel mintázott, jellegzetes, szakállas arc. Használatuk a 15. század első negyedében is bizonyítható. Ezek a készítmények –

¹⁷ Nyilván HORSCHIK késői keltezése befolyásolta, bár annál korábbra keltez; a hivatkozott számócadíszes kancsókban nincs 1500 körüli meghatározott.

¹⁸ NAWROLSKI 1987.

¹⁹ i. m. 683: „eindeutig auf die Siegburger Provenienz.” (Miközben megjegyzi, hogy ottani hiteles ilyen lelet nincs, csak rokon edényformák.) – A későbbi évek lengyel kutatása azonban már felismerte e csoport waldenburgi eredetét (a német és angol feldolgozásokat követve); már így szerepelnek a csoport további lengyelországi leletei kapcsán: REBKOWSKI, M.: Nowe znaleziska... (Neue Funde des Waldenburger Steinzeugs in Nordpolen) In: Archaeologia et historia Urbana. Czaja, R., Nawrolska, G. (Red). Elbląg, 2004. p. 421–428. A 15. századon belül pontosabb keltezésük még nem sikerült.

²⁰ GRALOW, K.-D. – HOPPE, K.-D.: Rheinische Steinzeugkrüge mit „Bartmann” aus dem Wismarer Stadtkern. A.U.F. 25. (1990), p. 156–160.

²¹ RUPP, M.: Archäologische Untersuchungen... In: Alt-Thüringen 334. (2001), p. 246–282.; Abb. 4:8–11, kőcsereptöredékek számócadíszrel, illetve arc részlettel; u. o. 12–15. rajzon a jellegzetes korsótalpak.

²² GAIMSTER 2001. 57; Fig. 5. Itt ezek is a Balti-tenger vidéki kerámia importjának példái között szerepelnek, kiemelve, hogy a lelőhelyek a németországi különböző műhelyek készítményeinek jellegzetes felhasználóira, több esetben dán királyi kastélyokra, várakra, illetve a Hanza-kereskedelem északi végpontjaira jellemzőek.

²³ NECHVÁTAL, B. in: AR 17. (1965), 830–845. Obr. 224; mint a legrégibbi plasztikus díszű kőcserep Csehországban.

ugyanúgy, mint más németországi kőcserép áruk – szélesebb körben is elterjedtek, főleg északi irányban, a közvetítő Hanza-kereskedelem segítségével. A távolabbi felhasználók esetében a plasztikus díszűek elsősorban feudális körökben tartoztak az asztali terítékhez. Az étkezési-ivási szokásoknak megfelelően inkább a korsókat kedvelték (ezért itt a kis pohártípus ritkább). Ma még nincsen olyan jól keltezhető leletanyag, ami alapján e típusok továbbélése meghatározható lenne, bár a kőcserép edénykészlet formái más esetben (például a siegburgi készítményeknél) hosszabb ideig változatlanul készültek. Jelen esetben az irodalomban előforduló 1500 körüli/utáni keltezéseket tévesnek tarthatjuk, ezt ugyanis csak a késői raereni kőcserép korsók arcós díszű ritkább példányainak – és a régi irodalom meghatározásának – rokon volta befolyásolja. Ugyanakkor a waldenburgi magas, karcsú kancsók típusa, mint már említettük, siegburgi párhuzamai alapján e forma 14. század végétől a 15. század első feléig divatos (és átvétele ez időben nemcsak Waldenburg, de egy másik kőcserépegyüttes központ, Langerwehe – Siegburgtól nyugatra – esetében is kimutatható).²⁴

Bár ma már akadnak régészek, akik Waldenburg kőcserép-készítő műhelyei esetében tagadják a siegburgi hatást (ami annak korábbi kezdetei és egész Közép-, és Észak-Európa piacait meghódító termelékenységére alapján tévedés), jól látható, hogy az 1388. évi céhalapítástól kezdve igyekeztek maguk is a piaci versenyben helyt állni. Ha mennyiségi szempontból ez nem sikerült, annak nyilván az lehetett az oka, hogy kevesebb műhelyük működött. Ugyanakkor nem csak a divatos asztali edénytípusokat vették át, de ezek egy részénél egy újféle figurális díszítést is bevezettek, ami a polgári és feudális használóknál a reprezentációs – a ritka, különlegességeket kedvelő – szokásokat is kielégítette. (A továbbiakban a budai leletek kapcsán ezt még egy újabb megoldással fogjuk bizonyítani.)

A „sündisznó-edények”

A waldenburgi kőcserép egyik jellegzetes csoportja a „sündisznó-edények” (ném. Igelgefäß). Horschik említett összefoglalásában e ritka edényekből 5 példány szerepel, zömmel régi múzeumi-, és

magángyűjteményből. Több példány Lipcse városközpontjában került elő, egy pedig Göltzsch²⁵ vízivárából (Szászország). Formájuk egymástól nagyon eltérő, de közös vonás a két kónikus részből álló magas talp (amit külön darabból ragasztottak a testhez), szabadkézzel háromszögű kivágásokkal átörve. A hengeres vagy ovális test felületét sűrű felragasztott tüskedísz borítja, a váll magasságában helyezkedik el az arc, alatta félkörívben vagy lelógva a mély bevagdálásokkal jelzett széles szakáll. A test alsó részén három kis kerek fülük van, amelyekben kis gyűrűk lógnak. Színük barnás-okkersárga, vagy vörösesbarna (6. kép).²⁶

E különleges edények, melyeknek eredeti funkciója kérdéses (talán különleges, orvosságként használt olaj tárolói?), kormeghatározásánál Horschik 1520/30, illetve 16. század első fele-közepe keltezését adott (ami a régi irodalom követése, amikor még a 16. századnál korábbi darabokról nem tudtak!). Ugyanakkor az egyik erfurti korsónál – amit még nem ismerhetett – már szerepelnek a kis gyűrűkkel díszített kerek fülek (4. kép). Az utóbbi lelet együttest semmiképp sem tarthatjuk ilyen későinek, még ha feltételezzük is, hogy a 14. század végi- 15. sz. eleji szakállas-arcos korsók divatjának folytatói voltak. (Hisz az ott szereplő másik edénytípus, a számóca díszes, széles szájú kancsó nem lehet száz évvel későbbi, mint a korai darabok.)²⁷

A kis gyűrűkkel ellátott kerek fülecskék divatjának eredete szempontjából egy másik készítő hely jöhet számításba. Újabban Coppengrave (Északnyugat-Németország Hildesheim körzet, Szászország) műhelyeihez – ahol a 14. században kőcserép és közönséges cserép ólommázzal is készült – sorolja a kutatás²⁸ azokat a kettős fejű (elől szakállas férfiarc, hátul női) ellátott talpas edényeket, melyek cserepét világoszöld ólommáz borítja. Ritka formájukat a felső részen elhelyezett két-két fülbe helyezett kis gyűrűk gazdagítják. Korukat dániai és svédországi leletek alapján a 14. század második felére határozták meg. Bár az imént említett

²⁴ SARFATIJ i. m. 503–507; hollandiai éremleletes példányai 1430 előtt és 1432-ből, a legkésőbbi 1460 körül rejtették el. Jellemzőjük a barna, vagy szürkés máz, kissé hasasabbak, mint példaképeik. – A lengyel és erfurti arcós korsók kapcsán nyitvahagyott kérdés: STEPHAN 1992. 143: „...a még tisztázandó keltezés nagyjából 1400-tól a 16. századig tart.” (E véleményt is a bizonytalan meghatározások befolyásolták, bár a waldenburgi eredetet elfogadja.)

²⁵ Az 1937-ben előkerült darabra 1955-ben hívtam fel a figyelmet, képét is közölve, a „dreihausení” csoporttal kapcsolatban említve.

²⁶ HORSCHIK 1978. 65–66; 21–24. kép és Taf. 1.

²⁷ Az említett erfurti kancsóhoz közel álló példányt Horschik is a 15. sz. közepe-második felére keltezte; HORSCHIK 1978. 430–431, 5. kép.

²⁸ STEPHAN, H-G.: Spätmittelalterliche Gesichtsgefäße aus Mitteleuropa. In: Everyday and Exotic Pottery from Europe. Ed. D. Gaimster and M. Redknapp. Oxford, 1992. p., 127–156; különösen 136, Pl. 2; Pl. 7. – Az augsburgi kettősarcú pohár (redukált égetésű cserép) rokon az előbbiekkal, de sokkal művészebb arcábrázolással, stílusa alapján 1400 körül keltezték. Ennek is négykaréjos szája van és két fülében gyűrűk. i. m. 138; Pl. 10.

kettősarcú edények egészen más jellegűek, a készítő műhelyük helyi töredékei arra mutatnak, hogy esetenként nagyon különböző megformálású példányok készültek, például proto-kőcserépből egy kis szakállas fejfel díszített korsó is bizonyítható. Úgy tűnik, itt még nem volt egységes sémája az arcos edényeknek. Mégis készítményeik széleskörű ismertsége Németországban hozzájárulhatott a korszak más műhelyeinek mintakincséhez. – A korábban tárgyalt „sündisznó-edények” gyűrűkkel díszített fülecskéi szerintünk mindenképpen korai megoldásokra vezethetők vissza.

Tovább bonyolítja a „sündisznó-edények” kérdését egy újabb lelet a lengyelországi Elbląg (Elbing, Keleti-tenger melléki város) ásatásából.²⁹ Ezt a tuskédízes edényt közlője ugyancsak az előbbieket eredetéhez kötötte, illetve a lengyelországi szakállas arcos korsók publikációjához (és evvel közvetve a 15. századhoz). (7. kép) Ez a példány is áttört talpra állított, de az e fölött sorakozó kis füleket arcok díszítik. A felső test oválisan szélesedő alakú és tuskékkel sűrűn borított; nagyméretű füle volt. A 22 cm magas töredék edénye eredetileg jóval magasabb lehetett, sajnos felső részének kiképzését, esetleges díszítését (volt ezen is szakállas arc?) nem ismerjük. Kialakításának eltérő megoldása a többitől eltérő talpforma és az arcokkal díszített kis fülek miatt felveti bennünk a gondolatot: a waldenburginak meghatározott „sündisznó-edények” kapcsolatban állhatnak az ún. Dreihausen-Falke csoporttal, egymást ösztönözve.

A Dreihausen-Falke csoport

Ennek a még ismeretlen eredetű csoportnak edényeiről az új nemzetközi kutatás jelentősen megváltoztatta tudásunkat. Két irányban is kibővíti ismereteinket: a használt edénytípusok formái kibővültek, elterjedési körük is jóval meghaladja a korábbi területeket. Először a lengyel régészeti mutathatta ki, hogy ott hét helyről is ismertek darabjai,³⁰ de Nawrolski összefoglalását Stephan-Gaimster további, főleg sziléziai lelőhelyekkel gyarapíthatta.³¹ Az utóbbi összefoglaló tanulmány a németországi elterjedést is sűrítette, főleg Szászország és Lausitz területén (itt kiemelkedő Görlitz – 4 lelőhellyel – és Bautzen – 4 példány töre-

dékeivel). Még meglepőbb eredményt hozott az északnémet Hanza-városok, valamint Dánia és Svédország ásatásainak ilyen szempontú áttekintése: részben városi leletekként, de még gyakrabban királyi-püspöki várak anyagában lehetett rátalálni e különleges, az asztali reprezentációs felszereléshez tartozó poharakra és a magasabb, talpas serlegekre. Néhány eddig ritka esetben még távolabbi helyeken is felbukkant már a jellegzetes, egyenes testű poharakból egy-két példány: Lettországból lovagrendi várból, Észtországból városból és kolostorból, Finnországból városból és püspöki várból, norvég kikötővárosból – de szerepelnek Angliában és Izlandon (!) is.³²

Az utóbbi esetekből kitűnik, hogy a közép-európai sűrűbb elterjedés mellett a távolsági kereskedelmet észak felé uraló Hanza-városok, mint kiinduló pontok segítették a legtávolabbi elterjedést párhuzamosan a nagy mennyiségű másféle németországi kőcserép áruval. (A Balti-tenger mellékén a másféle kőcserép mindenütt a legkedveltebb a gazdagabb városi polgárság asztalán.)

Az új leletek arra is rámutattak, hogy a régtől ismert pohár és serlegtípusok – elsősorban a leggyakoribb egyenes testű hengeres alakú poharak – mellett más formák is készültek; ezek azonban jóval ritkábbak. Már a budai töredékek is bizonyították, hogy szerepelt kónikus testű kis pohár is³³ az edénykészletben; ebből most már egy teljes példány is előkerült Regensburgban. Svédországi és Németországi lelőhelyekről ismert új típusként az ún. zarándokpohár (Beutelflasche, Pilgerflasche, Krause), ami közönséges cserépből jól ismert forma Észak-Németország, Szászország későközépkori kerámiái között. (Eredete valószínűleg egyszerű, tökhéjből készített olcsó ivóedény lehetett: erősen gömbölyödő testű, ívesen szélesedő, rövid nyakkal.) E pohárforma átvétele a műhely egyébként nagyon sajátos formakincsének kiegészítésére talán azért volt lehetséges, mert ez sem volt mindennapos, általánosan elterjedt. Egészen ritka típust képviselnek az erősen hasastestű kancsók, Boroszlóbból, Bautzenből, Dél-Lengyelországból; az egész testet és a fület is borító pecsét dísszel, elől három, illetve egy szakállas fejfel díszítve (8. kép). Stephan szerint a forma a kelet-szászországi, lausitzi, és sziléziai helyi formákra vezethető vissza és így egyben a Dreihausen-Falke csoport készítési régiójára is utal. Ez egybehangzik e kőcserép-cso-

²⁹ NAWROLSKA, G.: Archaeological evidence for trade in Elbląg from the 13th to the 17th centuries. In: Lübecker Kolloquium zur Stadtarchäologie im Hanseraum II: Der Handel. Lübeck, 1999. 375, Fig. 4, 5. – Sajnos a más tárgyú cikk részletesen nem foglalkozik e lelettel és korával.

³⁰ NAWROLSKI 1989. – Lengyelországi lelőhelyekre először 1990-ben hívtam fel a figyelmet, közülük a boroszlóit a szerző nem ismeri.

³¹ STEPHAN-GAIMSTER 2002.

³² U. ott lelőhely térkép és a leletek egy részének katalógusa. – A dániai, svédországi és baltikumi lelőhelyekről még lásd: GAIMSTER 2001, valamint a szerző korábbi munkáinak ott szereplő irodalma, illetve az általa felhasznált régészeti adatok.

³³ HOLL BudRég 16. (1955) 21. kép.

port újabban megismert legsűrűbb lelőhelyeinek tanúságával.

A budai emberalakos edényre utaló töredékek³⁴ első analógiája Jena egykori karmelita kolostorából került elő (alapítása 1414); az itteni anthropomorf kőcserepedényből két töredék az arccal és a ruharedőkből (8. kép 1)³⁵ Az arc másféle, – szerzője szerint talán szerzetest ábrázol – de a ruharedők függőleges vonala a budainak párja.

Ami a készítés még továbbra is ismeretlen helyét illeti, Stephan részletes vizsgálata szerint a középkori Lausitz területe jöhet számításba. Erre mutat a neutronaktivációs analízis is: 15 kémiai elem alapján e csoport a legközelebb a zittai kerámiához áll.³⁶

Waldenburgi kőcserep Budán

Két korábbi feldolgozásban már ismertettem a sieburgi kőcserep budai példáit és 1990-ben ezektől már elkülönítettem az eltérő – akkor ismeretlen műhelyként tárgyalt – csoport jellemzőit. Utóbbiak a waldenburgi készítmények. Akkor keltezésüknél a 15. század kezdetére gondoltam; az új külföldi eredmények szerint ezt visszafelé a 14. század végétől is számíthatjuk. Egyébként az egyik budai töredék, egy pohárváll felragasztott málnaszemes dísszel lelőhelye alapján ugyancsak ezt támasztja alá: a Kápolna melletti udvarban álló kis épület – amit I. Ulászló idejében már használtak – padlósíntje alatti „f” rétegből került elő. (9. kép 1) E vékony rétegek még az építkezést megelőző planírozás korábbi nyomai³⁷ (még a „c” rétegben is 14. századi fehér csésze). De a példány esetében sem zárhatjuk ki, hogy vannak még 1400 előtti darabok köztük. Bizonyos azonban, hogy a waldenburgi poharak mennyisége jóval kevesebb volt, mint a sieburgi.

Ugyancsak technológiai jellemzői (cserepanyaga) alapján ide sorolhatjuk a ritka megoldású töredéket a ferde sorokban felragasztott tüskékkel. Alsó ré-

szének törésfelülete arra mutat, hogy itt ragasztották össze a külön készített talprésszel (10. kép) e szerint lehet, hogy megoldása olyasféle volt, mint a külföldi anyag tárgyalásakor említett „sündisznó-edényeké”. E töredék lelőhelye (keleti szikla-Zwinger, 2. r.) I. Ulászló és Mátyás érmeivel keltezett; nagyobb részben a század második felének kerámiáival. Ennél későbbi időre töredékünket sem tehetjük, de lehet, hogy még a század első felében készült? Semmiképpen sem tartozhat a Horschik szerint elképzelt 1520/30 körüli időbe.

Az újabb ásatások során a palota Előudvarában feltárt házaknál ugyancsak jelentkeztek a sieburgiak mellett waldenburgi példányok is. Pontos mennyiségüket nehéz megbecsülni, de legkevesebb tucatnyi példányt számíthatunk. Sajnos a rétegek megfigyelésének hiánya miatt nem tudhatjuk, tartozott-e ezekből néhány még az itteni házak lakóihoz (?), de zömmel valószínűleg a késői planírozáskor kerültek csak ide (ahogy a palotára jellemző kályhacsempék is). Az itteni poharak megformálásában nagy különbségek vannak: főleg a talpkarima kidolgozása sokféle, a palotából korábban bemutatott töredéken látható ferde bevágások körpecsét dísze, ujjal benyomkodott éles-hullámos szegély többféle megoldásban. (11. kép) Van köztük egy, amely nem kőcserep, de jó kidolgozásával másolja ezeket; máza foltos. (11. kép 1. 3)

Egy hornyolt válltöredéken a felragasztott számóca dísz is megvan (74/1. lh.). Az itt feltárt II. sz. ciszternából 3–4 különböző példányból kerültek elő töredékek, valamint egy ép példány, amelynek alakja azonban erősen különbözik az általános formától.³⁸ Ha az alsó rétegből került elő, úgy még lehetne 14. századi is, de feljebb itt is Zsigmond-kori leletek voltak. (A kályhacsempék a 15. század közepe előtt nem kerülhettek ide.)

A város területéről előkerült waldenburgi poharak közül az aranyművesek műhelye közelében talált férfiarcsos poharat kell kiemelnünk,³⁹ régebbi keltezése (a 14–15. század fordulója) helytálló, de jellegzetes ki-képzése ide határozza meg készítését (11. kép 3)

A Dreihausen-Falke csoport kerámiája Magyarországon

A budai palota leleteit az újabb ásatások csak két egyenes falú pohár töredékével bővítették. Egyik az

³⁴ HOLL ActaArchHung 42. (1990) Abb. 2.

³⁵ RUPP a 21. jegyz. említett cikke, Abb. 4:3, 6. – A szöveg szerint volt itt saktábla-mintában elhelyezett pecsétdíszes töredék is; de egy korábbi ásatáson is találtak ilyet. 274. 21. j.

³⁶ STEPHAN-GAIMSTER 2002. 130–132, 156; Abb. 50. (243 mintát vizsgáltak szászországi kerámiákból.) Zittau Drezdától 70 km-re fekszik DK-re, a cseh–lengyel határszögletben. Stephan e feldolgozásban részletesen cáfolja H. Rode régész állítását, aki Bautzenben talált darabok alapján ottani készítésüket állítja. Bár a cserepek fazekasműhely hulladékanyagában kerültek elő, mégsem rontott darabok; mennyiségük sem támasztja alá műhelyelet mivoltukat. (Itt is avval a máshonnet is ismert jelenséggel találkozunk, amikor a közönséges szemétanyagot bizonyítékként használták fel.)

³⁷ E terület rétegrajza: GEREVICH 1966. 218: 326. kép. – Itt a korai rétegek megmaradtak, míg az épülettől É-ra az udvart kitakarították és csak a 15. sz. első harmadától kezdve kezdődött fokozatos feltöltése.

³⁸ Képe ZOLNAY L.: Az 1967–75. évi budavári ásatásokról... BudRég 24. 4. (1977) 102. kép: 15. századi mázas díszedény. – Nemcsak alakja, de színe is eltér a többségtől: piszkos sárgásbarna, foltos. ltsz. 78.12.2.

³⁹ H. GYÜRKY, K.: Forschungen auf die Gebiete des mittelalterlichen Buda. ActaArchHung 34. (1982), p. 204–205. Abb. 20. M: 14,1 cm; ltsz. 1972.1.20. (A meghatározási nehézségekre jellemző, hogy akkor még a legkitűnőbb német régész is sieburginak tartotta.)

Elődvar északi részének ásatásakor a Kaputorony szobájából került elő, a szokásostól részben eltérő dísszel: a négy pontos négyzetek fölött a más típusoknál is előforduló háromszög-pecsétek sora alkot mintát (13. kép)⁴⁰ – A régebben közölt tuskedízes edényt (12. kép) korábban a siegburgi műhelyhez kapcsolt darabbal rokonítottam; most már bizonyos, hogy a területileg is közelebbi waldenburi műhely „sündisznó-edényei” jöhetnek számításba – csak az a kérdés, hogy párhuzamosan, azonos időben készültek-e, vagy az egyik korábbi? (Sajnos a 15. századon belül egyik leletünket sem tudjuk pontosan keltezni, de mindkettőnél a század eleje a valószínűbb.) – Hogy a tuskék, felragasztott díszek divatjával már ekkor is számolhatunk, azt egy egészen más alakú (gömbölyű testű, hullámosra nyomkodott talpú) csehországi éremleletes edény mutatja, 1419 körüli érmekkel (12. kép. 2).⁴¹ Ez közönséges vörös cserép és kívül-belül gesztenyebarna mázzal fedett. A tuskéket kis szemölcsök veszik körül, mint a waldenburi töredékünkön.

A magyarországi vidéki elterjedés kapcsán már említettünk egy pohár-alj töredéket Pilis cisztercita kolostorából; ehhez egy oldaltöredék is kapcsolható.⁴² További távolabbi lelőhely a Tisza melletti Monostorsáp, ahol pecsétdíszes serlegtöredék került elő; ez valószínűsíthetően a birtokos Verebi család nemesi kúriájához kapcsolható⁴³ (13. kép 3)

Már régebben utaltunk arra, hogy a Mátyás-kori budai díszkerámia létrejöttét sokféle hatás eredményezte, köztük a „dreihauseni” pecsétmustrák is. E poharak sorát olyan újabb töredékek bővítik, amelyek beszédesebb bizonyítékai állításunknak. Az Elődvar ásatásánál a IV. pince feltöltéséből egy zöldmázás pohár darabjain csak egyféle pecsétdísz van, sakktábla mintás elrendezésben (míg a többinél mindig többféle pecsét, szabálytalanul). Az 1470/80 körüli években a fazekas még láthatott a sokáig megőrzött kőcserép poharakból, (14. kép),⁴⁴ mert a budai példányok pusztulása csak ekkor kezdődött.

II. PERZSA FAJANSZ

A budai királyi udvar példányai

Már a hódoltság kora előtt is eljutott Budára a perzsa kerámia. Egy nagyméretű (száj átm.: kb. 20 cm) csésze töredéke puhább fajansz, elmosódott kobaltkék festéssel. Külső oldalán a perem alatt elnagyolt vonalakkal szegélymintája meandert utánoz; alatta stilizált levelekkel indás dísz részlete. Belül a felső szegély nagyon hanyagul rajzolva, lejjebb itt is indás dísz részlete, de más alakú levelekkel (16. kép 1). A színtelen fedőmáz üveges, a belső oldalán erősebben irizáló.

Darabunk technikai kivitele és alakja teljesen eltér a későbbi korszak példányaitól; jellege közel áll Lane feldolgozásában szereplő, a 15. század közepére keltezett csészéhez, a perzsa kék-fehér áru korai darabjához.⁴⁵ Ezekből nagyon kevés ismert, mert az ilyenek a gyűjtők figyelmét nem keltették fel. Lane darabját a kínai Hsüan Te (1426/ 35) korszakának stílusához kapcsolja – egy perzsa feliratos példány 1444-es évszáma Meshedből is e régi korra utal. – A budai csésze is e korszak kínai porcelánjainak hatására készülhetett (amikor még a régebbi lótsz virágos-leveles-indás díszítés tovább fejlődve divatban volt.⁴⁶ A máz alatti kobalt-festés technológiája ekkor még nem érte el a 16-17. századi perzsa fajanszok minőségét. (Két további darabot az ActaArchHung készülő kötetében tárgyalunk.)

A későbbi példány lelőhelye a déli Rondella korábbi, elbontott kaputornyának feltöltése (3. r., 6,80 m), ami leletei és helyzete alapján a Rondella építését (1530-as évek Szapolyai János király idejében) megelőzve került ide.⁴⁷

A tányér fehér puha fajansz, színtelen máz alatt sötétkék festéssel, belső oldalán a mázban vékony repedésekkel. (V: 0,4-1 cm közötti, a karima felé vastagodó; átm. legalább 20 cm lehetett. Ltsz. 51.1472,a-e.⁴⁸ (16. kép 2) – Belső felületét kö zépen tollal rajzolt vékony kanyarodó indák töltik ki, melyekre ecsettel festették a stilizált leveleket és virágokat nagyon sűrűn, betöltve a felületet. A karima felé felemel-

⁴⁰ Lelelőhely: 75/11. sz., Kaputorony szoba. Ltsz. 86.160.1.; átm.:5,5 cm. 41 RADOMERSKI, P. – RICHTER, M.: Korpus české středověké keramiky datované muncemi. Sborník N.M.P. – Historie 28. (1974), p. 65, 98–99. „Valószínűleg import.” M:12,6 cm. – Sajátosság, hogy e darabot a kutatás eddig nem használta fel a waldenburi kőcserép keltezéséhez!

⁴² Ltsz: 82.50. Szentendre, Múzeum.

⁴³ RÁCZ M. – LASZLOVSKY J.: Monostorsáp, egy Tisza menti középkori falu. (Budapest 2005) 55,137–138; XXIX.t.1. – 1420-ban jelölték ki a lakóház telkét; Verebi Pálnak előzőleg Budán háza volt.

⁴⁴ 1980. évi ásatás. – Magyar Károlynak köszönöm e lelet, valamint a korábban szereplő kőcserép poharak közlésének engedélyét. – A budai díszkerámia formai és díszítési sajátosságainak részletesebb összehasonlítása különböző külföldi kerámiák és ötvöspoharak megoldásával HOLL I.: Spätmittelalterliche Tischgerät... (ActaArchHung, sajtó alatt)

⁴⁵ LANE 1957. 34; Pl. 19. Átmérő: 24,8 cm. – A budai töredék 52.2345.ltsz. Palota, „Istálló előtt”. V: 0,3–0,45 cm. – HOLL 2005. 77. képen még pontosabb keltezés nélkül „16. századi vagy korábbi”.

⁴⁶ GARNER 1952. 22; e korszak áruját nagy mennyiségben exportálták a Közel-Keletre. Pl. 16. tájának peremén, külsején ugyan csak meander szegély látható. Csészék indás dísszel: Pl. 26–27.

⁴⁷ A lelőhely rétegei, rétegrajza: GEREVICH 1966. 250; 377. kép. U. itt került elő egy 1525-körüli faenzai tányér, a Casa Pirota műhelyből, 4,75 m mélyről. BERTALAN Vilmosné: Grotteszk díszítésű faenzai tál. BudRég 17. (1956) 241–245. – Az itteni ásatást Nagy László irányította.

⁴⁸ A lelőhely koordináta-számozásában kétszer is elírtak egy-egy számot, de a mélység adatok: 6,80 m, 5–7 m, bizonyítják.

kedő szakaszt vastag kék sáv választja el, ezen kívül pedig fehér alapon arab betűs írás maradványa van. A tányér alján is volt festés: halványabb és hanyagabb megoldású.

Darabunk pontos párhuzamát nem ismerjük, de már a 15. század második felére keltezett perzsa tányér szegélyén is felirat fut körbe és ez a szokás még a 17. századig követhető.⁴⁹ A perzsa tányérok egy részén ez időben a finom kalligrafikus tollrajzzal készített növény-virágdísz is jellemző, önállóan, vagy csak háttérként. – A budai tányér stílusa egészen más, mint a továbbiakban tárgyalásra kerülő csészéké, valamelyik fejlett műhelyből származik. – (A 16. század első negyedében ezen kívül Kütahya/Anatólia fajanszával is számolhatunk Budán.)⁵⁰

A kék-fehér perzsa fajansz és kínai előképei (16. – 17. század)

A perzsa fajansznak a következőkben tárgyalt kis-méretű csészéi a kutatás előtt alig ismertek. Ennek egyik oka kerámia feldolgozottságának egyenetlensége: a műgyűjtés és a múzeumok érdeklődése számára inkább a korai korszak gazdag díszű, kiemelkedő minőségű kerámiája fontos, a korai korszakból pedig az ugyancsak változatos dekorációjú nagy tálak és edények, melyek esetenként műhelyekhez is köthetők. A 16–17. századi kis csészék ezekhez viszonyítva szerényebb minőségűek, a mindennapi használatban ugyan nagyon elterjedtek lehetnek, de nem képviseltek megőrzendő értéket. A lehetőséget, hogy ilyenekkel a kutatást megismertethessük, először a budai királyi palota nagyarányú ásatása adta.⁵¹ A továbbiakban az itteni nagyon sokrétű anyagból csak néhány jellegzetes csoport darabjait emeljük ki. Ezek ugyanis beszédes képviselői a régtől ismert kérdéskörnek: a kínai porcelán hatása a perzsa kerámiára.⁵²

⁴⁹ LANE 1957. Pl. 20 A; Pl. 52 A; Pl. 52 B, és továbbiak. Ezek azonban más mintájúak és a fekete-türkiz színű csoportba tartoznak. Az utóbbi példány annyiban rokon, hogy közepét a vékony stílizált virágrajz teljesen kitölti. – Az É-perzsa Kubacsi műhely egyes darabjainál említik a puha fehér cserepet és a máz finom repedéseit, i. m. 35–36, 78; ez még nem elegendő az azonosításhoz.

⁵⁰ Részletesen: HOLL 2005. 59–63. kép.

⁵¹ A palota régi ásatásának zárt leletegyütteseit feldolgozva került sor először részletesebben a közkeleti és távolkeleti kerámiák áttekintésére, valamint a régészeti keltezés és a stílusvizsgálat lehetőségeire. A perzsa és kínai anyag itt bővebben tárgyalt, de válogatott példákban áll: HOLL 2005. A távolkeleti kerámia hódoltság-kori megjelenésére hívta fel a figyelmet GERŐ Gy.: Türkische Art. Red. Fehér G. Bp., 1978. 349–350; Abb. 6–8. Kiemelte a perzsa anyag változó minőségét és jegyeit.

⁵² LANE 1957. 34–36, 78, 82–89. – MEDLEY, M.: Chinese ceramics and islamic design. In: The Westward influence of the Chinese Arts. Colloquies on Art and Archaeology in Asia No. 3. London, 1976. 1–10.

Esetünkben az a figyelemre méltó, hogy a kínai hatás az ilyen mindennapos, olcsó áru esetében is érvényesült; készítői különböző műhelyek esetében is igyekeztek hasonló megoldásokat találni. Ez arra mutat, hogy a kínai export nagyarányú fellendülése miatt a tea-kávé-bor fogyasztásánál használt kis kínai csészéket mindenütt használták és a perzsi műhelyek igyekeztek valami hasonló áruval kiegészíteni – egyébként eltérő ízlésű kerámiák mellett – saját árukészletüket. A leletanyag előkerülési helyei szerint ez főleg a távoli nyugati piac (az Oszmán birodalom és hódoltsági területe) esetében sikeres is volt.

Az egyszerűbb kivitelű kis perzsa csészék egy részének megkülönböztetése a másolt kínai porcelánoktól néha nehézségbe ütközik – gyakorta találkozunk feldolgozásokban, múzeumi leltárakban „kínai porcelán” meghatározással is. A különbségek elsősorban a *technológia* oldaláról ismerhetők fel. A jó minőségű, keményre égetett perzsa fajansz anyaga főleg a törésfelületeken, ezek szemcsézett-ségén tűnik ki – szemben a kínai porcelán sima vagy kagylósabb törésfelületétől. A bevonásukhoz használt máz is eltérő a kínaitól: 53 üvegesebb, a csészék talpkarimájának belsején néha vastagabban összefolyó, nem egyenletes és néha zöldes árnyalatú; máskor a csésze külső oldalán a talpkarima fölött lefolyva megvastagodott. A talpkarima rendszerint már nincs teljesen mázazva, a fajansz anyaga látható (míg a kínai kis csészéknél ez is mázzal bevont). Az üvegesebb máz a gyengébb minőségű készítményeknél néha elveszti eredeti fényét, illetve a földbe kerülve a romlásnak nem ellenálló és kissé irizáló felületet kap. A nagyon gyenge kivitelű, puhább fajanszok⁵⁴ esetében a csészék egészen elvesztik eredeti fehér-sárgásfehér színüket, piszkosfehér vagy piszkossárga felületűek, esetleg teljesen fénytelennek válnak. (Ezeket már nem lehet összetéveszteni a kínai darabokkal.)

A megkülönböztetés másik lehetősége a *stílus* vizsgálata. Eltekintve most a jellegzetesen perzsa megoldású dekorációktól – a kínai csészéket utánzó darabok festési stílusa erősen különbözik. Az átvett minták – főleg virág, leveles ág, vagy kínai szimbolikus motívum, néha az egész felületet betöltő indás-virágos dekoráció – eltérő jellege főleg akkor tűnik

⁵³ HODGES, H.: The technical problems of copying Chinese porcelains in thin glaze. In: The Westward influence of the Chinese Arts. London, 1976., 79–87. (Itt a kínai porcelán anyagának és mázájának eltérő összetételéről.) LANE 1957. 109–110: A jó minőségű perzsa fajanszról, összetévesztése az irodalomban a porcelánnal.

⁵⁴ LANE 1957. 34–35: egyes esetekben „puhább” fajansz. – A budai anyagban a rossz minőségű áru romlása miatt jól elkülönül, cserpe késsel karcolható.

szembe, ha összevetjük az eredeti kínaival. Annak ellenére, hogy a perzsa fajanszok festői is gyakorlott dekorátorok (gondoljunk csak arra, hogy az olcsó, tömegesen festett áru nagy sorozatban készült), darabjaiknál hiányzik az a könnyed, művészi lendület, ami még a legolcsóbb kínai daraboknál is érezhető. A levelek, virágok rajza a legtöbb esetben elnagyoltabb, sematikus; hiányzik az eredeti példaképnél látható változatos megoldás, a természetes képhez közelítő finomabb részletezés. Nyilvánvaló, hogy e darabokat nem a finom kidolgozású ismert perzsa tálak és tányérok rangosabb műhelyei készítették.⁵⁵ A feltűnő különbségek a 18. és 24. képek csészéinek összevetésekor tűnnek ki. Végül olyan darabok is előfordulnak, amelyek hanyag festése már nehezen hozható kapcsolatba a kínai mintákkal, néha azonban kikövetkezhető, mi volt az előkép.

Végül a csészek egy részének fenékén alkalmazott *műhely-mester jegyek* is árulkodóak. Az olcsó kínai csészek legnagyobb részénél hiányzik a korszakra utaló jegy; a perzsa csészek esetében ilyenekkel gyakrabban találkozunk. Ezek teljesen más jellegűek; egyeseknél felismerhető, hogy a bonyolult kínai jegyeket sematikus-geometrikus rajzúval pótolták.⁵⁶ (Kérdés, hogy minden esetben műhely-jegyként szerepeltek-e, vagy pusztán a kínai árura akartak utalni – a vásárló miatt?) Előfordul, hogy csak egy elmosódott kék folt pótolja a jegyet. – A kék színűeken kívül halvány barnával festett jegy is található, egy-egy esetben fekete illetve piros. (!) (Buda, Baja és Eger csészéinek jegyei: 17. kép)

Az összetévesztés lehetősége adott Kütahya fajanszai esetében is. Ismert ugyanis a kisméretű (M: 4-5,2 cm) kávéscsészék sorozata innen is. A közölt múzeumi darabokat Carswell a 18. század első, illetve második felére keltezte.⁵⁷ (De felhívja a figyelmet arra is, hogy a 16-17. század készítményeit még alig ismerjük, pedig az írásos adatok szerint ekkor is dolgoztak az itteni műhelyek.) A közölt csészek nagy része az Iznikből ismert színes megoldásokat mutatja (fehér alapon sárga, zöld, kobaltkék, az élénkpiros kis pontokkal; fekete vonallal keretezve); de van egy csoport, amelyen csak kobaltkék minták vannak. Utóbbiak egy részénél Carswell szerint is

kínai hatás érezhető (pl. A külső oldalon stilizált tájkép, három nagy virágdísz), mások viszont már jellegzetes iszlám stílusúak. E késői darabok alján rendszerint Meissen kétkardos jegyét utánozták (mert ekkor már innen is hoztak kávéskészleteket); másokon viszont a fenéken kettős kék kör látható, ami már 16. századi kütahyai tálon is előfordul (és izniki darabokon sohasem használták). – A kütahyai csészek stílusa különbözik az általunk bemutatott, feltételezett perzsa csészéktől (és a kínai motívumok esetében is nagyobb mértékben változtatták ezek rajzát), nem is szólva a fenék műhelyjegyeiről. (De ellene szól az anatóliai importnak az is, hogy anyagunkban a jellegzetes izniki 17. századi áru alig fordul elő, míg a 16. században még jelentős mennyiségű.)

A budai hódoltságkori rétegekből előkerült perzsa kerámiáknál a többség esetében nem rendelkezünk támpontokkal a 150 éven belül kronológia felállítására; stílusuk és motívumkincsük sem olyan, hogy biztosabb kormeghatározáshoz elegendő lehessen. Viszonylag kevés az olyan darab, amelynél az előkerülési hely (és rétege) arra utal, hogy már a 17. század első harmadában szemétkerült. Másoknál a leletösszefüggések (a rétegben talált nagyszámú másféle 16. századi kerámia és érme) miatt feltételezhetjük, esetleg még a 16. században került ide. – Maguk a kínai készítmények, mint előképek a keltezéshez itt kevésbé bizonyítékok, hisz nem tudjuk, másolásuk egykorú-e, vagy hosszabban tartó divatjuk miatt jóval későbbi?⁵⁸ Egyes darabok bizonyosan közel egykorúak a kínaival.

A budai perzsa csészek nagyobb részén találkozunk növénydíszítéssel; a legkedveltebbek a levelesgyümölcsös ág, illetve a hasonló jellegű kínai „ling-shí” motívum különféle képpel stilizált alakja. Mindkétféle dísz gyakori a csészek belsején alul. A gyümölcsös ág egy vagy két barackkal a kínai halhatatlanság szimbólumaként régóta kedvelt motívum, ami a taoizmus megerősödésével 1522 után vált kedvelt dekorációvá – és egyben jó szerencsét kívánó jelképpé. (A barack mellett a szilva és a gránátalma is ilyen.) E díszekkel a jóminőségű, kemény fehér fajanszokon is találkozunk (18. kép. 1), még gyakoribbak a rosszminőségű, színüket veszített példányokon. Utóbbiak között hármat is lelőkörményei szerint (Pince, „b” réteg, 1959; VIII. gödör) még a 16. század utolsó negyede – 17. század első harmada közötti időre is keltezhetünk (a velük együtt előkerült leletek/érmek alapján, bár a feltöltés ideje későbbi, 18. kép. 2). A rossz minőségű fajanszoknál ritkább esetekben a festés nem sötét kobaltkék, hanem fekete.

⁵⁵ Ezeknél ugyanis az alaposabban kidolgozott rajz és minták jellemzőek. A budai leleteknél ilyen csak két esetben találtunk – lásd a továbbiakban – ezek egészen eltérnek finom stílusukkal.

⁵⁶ LANE 1957. 115–118, a perzsa fajanszok jegyei. A budai darabokon szereplőkből itt többet mutatunk be, mint korábban; a 4. és 6.–7. számú talán még 16. századi, a többi a 17. századból. Az 1–4, 11. sz. a jóminőségű darabokon.

⁵⁷ CARSWELL, J.: Kütahya, Tiles and Ceramics. In: Altun, A. – CARSWELL, J. – ÖNEG, G.: Turkish Tiles and Ceramics. Istanbul, 1991. Sadbek Hanim Museum, 49–57.

⁵⁸ A kínai kék-fehér porcelán 16. századi darabjainak stílusát 1600 körül már utánozták: LANE 1957. 89.

A csészek egy másik csoportjára jellemző dísz az egész külső felületet borító, indásan kanyargó növénydísz, stilizált levelekkel. Általában nagyon hanyag rajzúak, a virágokat sematikusán, vagy csupán egy foltal jelzik (nem ismerhető fel természetes előképük). Jó minőségű kemény fajansz csészek, az egyik máza kissé irizáló és zöldes árnyalatú, festése élénk kobaltkék, fenekén egyszerű kereszt-alakú jeggyel. A további példányok is kemény fajanszok, egyikén a festés rikító ultramarinkék⁵⁹ (18. kép 4) Ennek peremét vékony barna csíkkal hangsúlyozták. Ugyanilyen megoldású a harmadik, de itt csak az indadísz vonala maradt és a virágokat jelző foltok, a levelek helyett kis kacsok ágaznak ki. A maradék felületek kitöltése is ilyen szervesen kacsokkal történt. Utóbbi példány lelőhelye alapján (A nyugati várudvar középkori nivója feletti személtreteg) nem lehet a 17. század első harmadánál későbbi. (18. kép 3)

E jellegzetes csoport előképei is a kínai csészek között találhatóak, sőt Budán is előfordulnak (24. kép). Ezeket összevetve tűnik ki a stíluskülönbség: az eredeti dekorációk változatainak hanyag utánérzése egyszerűsítése, már nem olyan gondos rajzzal. Ugyanakkor a minta eltérése a sematizálás ellenére is még utal arra, hogy különböző mintájú (de azonos díszítés szerkesztésű és azonos korú) kínai csészek jelentették az alapot (egyes esetekben még a perem barna csíkjával is!).

A kínai kék-fehér áru díszítő motívumai között szereplő madáralak ugyancsak utánzásra talált. Ritkább darabjai mind a jóminőségű fehér fajanszok között találhatóak.⁶⁰ (19. kép 1)

A kínai díszítésmód átvételének további példája, amikor követve az eredeti módszert (a fehér szín dominál, a festés egy-egy foltja azt még jobban kiemeli) a csészek oldalán három kerek foltot képezve stilizált virágmotívumot helyeztek el. Szembenézetből ezek közül mindig csak egy látható. Az eredeti kínai gazdagrajzú virágok helyett egyszerűbb megoldásút találunk, máskor már egészen összefolyó sematizált, hanyag sötétkék festést. A csészek közepes minőségű sárgásfehér fajanszból készültek (késsel karcollható anyagúak), csontfehér, vagy romlottabb piszkossárga színűek; a vékony fedőmáz irizál (kis méretűek, magasság: 5 cm; 20. kép 1). Az eredeti kínai motívum talán még a 16. század végéről származik, a palotában az 1600-as évek elején már a szemétre került. (20. kép 2) – A perzsa 17. századi darabokról leolvasható, hogy a másolás során hogyan készültek az idő múlásával

mind gyengébb kivitelű példányok.

Kék-piros, fekete-fehér és monokróm csoportok

Az elsőből csak két példány töredéke maradt. A kiegészített esetében a fehér alapon (ami ma már a rossz minőség miatt piszkos sárgás) piros kerek foltok díszítik (ez nem máz, hanem a máz alatti földfesték; belsejében alul kis vörös foltokból képzett rozetta. Pereme alatt kék vonaldísz. E darabok egy nagyon ritka 15. századi kínai csoport késői, 17. századi másolatai (esetleg a 16. század második felére keltezett, máz feletti emailfestéses csészeké), de feltehetően kütahyai eredetük is. (19. kép 5)

Ugyanígy kis számban találkozunk monokróm, kívül egyszínű piros csészekkel, belsejükben színtelen, vagy elnagyolt kék festésű (19. kép 6).

A 16–17. században egyaránt készültek.

Csak három példány képviseli a monokróm, kívül sötétbarna csészeket, belül csontszínűek, minta nélkül. Kettőnek alján a kikarcolt dísz fehér színe látható. (Nagyon jó minőségű fajansz – összetévesztik a kínáival.)

Anyagunkban ritka a fekete-fehér díszű, csak két nagyobb csésze és fedő képviseli. A többiektől egészen eltérő jellegű, nagyon finom rajzú darabok; egyik lelőhelye alapján (Pince „b” r. – 4.r.: 1959) talán még a 16. századba sorolható. (19. kép 3)

A monokróm perzsa fajanszok legkitűnőbb készítményei a teljesen fehér csészek – melyeket csak melegebb, csontfehér színük különbözteti meg a kínaitól; vékony faluk áttetsző.⁶¹ A 17. században viszonylag gyakori darabok.⁶² Ugyane műhelyben készültek halványkék festéssel is, de színárnyalatuk és visszafogottabb mintájuk teljesen más jellegű, mint a szokásos perzsa készítményeknél: a csésze fehér hatása a domináló. Vonalas festésű stilizált foltok, vagy egyetlen vékony sáv hanyag kivitele jellemzi ezeket (21. kép).⁶³

III. KÍNAI PORCELÁN

Késő középkor

Már régebben felhívtuk a figyelmet arra, hogy a kínai porcelán ritka darabjai korábban is elkerültek Budára. A részletesebb vizsgálatuk szerint a 14. század második felében Nagy Lajos király udvarába is került: egy nagyméretű váza töredékei kék festésű mintájának stílusa és technológiai jellege szerint az ismert ritka példányok közé tartozott. Hasonló, de

⁵⁹ FEHÉRVÁRI G.: Az iszlám művészete. Bp., 1987. 171. szerint az É-iráni „Kubacsi”-kerámia jellemzője az indigókék árnyalat már a 15. sz.-ban. Kérdés, hogy feltételezhetjük-e ezt darabjaiknál?

⁶⁰ HOLL 2005. 75. kép.

⁶¹ LANE 1957. 109–110; kiemeli anyaguk finomságát, a vastag üveges mázukat; egyes esetekben bemélyített díszüket.

⁶² Részletesen HOLL 2005. 124–126.

⁶³ A bemutatott példány az É-i Előudvar ásatásból való, ennek és több kiegészített csésze pontos lelőhelyét nem ismerjük, valamelyik török gödörből származhatnak.

valamivel későbbi példány töredéke a polgár város egyik lakójának (főúr, főpap?) tulajdonában lehetett, ez egy nagyméretű, öblös csészéhez tartozhatott, mert belseje is festett.⁶⁴

Két további példány darabja lelőhelye alapján még a 15. századba sorolható (Nagyudvar 6. réteg, érme 14. század második fele – 1469; Kápolna mellett 5. r., érme 1390-1494/1545, gazdag 15. századi leletanyaggal). Egy nagyobb csésze és egy lapos tál töredéke, kék festéssel.⁶⁵

Kínai kék-fehér csoportok, 16-17. század

A porcelánok leggazdagabban képviselt csoportja, de zömmel nagyon töredékes állapotban, ami pontosabb besorolásukat is nehezíti. Úgy becsültük, mennyiségük a palotában mintegy háromszoros lehet a perzsa fajanszokhoz viszonyítva és néhány másalakú darabon kívül valamennyi a kisméretű kávé-teás csészék használatának divatját bizonyítja. (Csak kivételesen találunk néhány kisméretű tányért, nagyobb csészét.) Ez ugyanakkor avval is járt, hogy a finomabb készítésű példányok mellett zömmel már másod-, harmadrangú, nyilván olcsóbbak kerültek ide. (Ugyanakkor országos viszonylatban egészen más lehetett arányuk.)

A palota leletanyagának nagyobb részénél a pontosabb meghatározást, korszakokhoz kötést a 16-17. századon belül nehezíti töredékessége (nem ismerjük a csészék teljes díszítését, csak kis részleteket), régészeti oldalról pedig a többnyire kevert rétegek (15-17. század együtt) széles időhatára. Másrészt nehézséget jelent a kínai porcelánok díszítésénél a hagyományörző szemlélet – évszázadokon keresztül azonos témák, dekorációs sémák ismétlődése. Európai látásmód számára nehezen érthető, hogy nincsenek egymástól élesen elváló nagyobb stílus-korszakok, mert a régi minta követése, sokszor másolása akár kétszáz évig természetes volt.⁶⁶ Ez nem csak az egyszerűbb növényi díszekre áll, de a természeti képekre is (madarak, négy lábúak, rovarok természetes környezetben), már a 14. századi porcelánokon gyakoriak, de folytatódott a 15-16. században is, a régi festészeti példákat követve. Csak 1600 körül kezd változni ennek stílusa: gazdagabb, naturalisabb (bár sokszor még a régebbit másolják).

Néhány esetben sikerül a leletösszefüggések alapján megközelítő időhatárt adni; más esetben egyes feltűnőbb dekorációs minta divatossá válásának idejéhez kapcsolni a jobb példányokat. (A sokszínű festésű porcelánok, melyeknél a jellemző színárnyalatok és minták a rövidebb korszakokhoz is jól köthetők, anyagukban hiányoznak.⁶⁷ – Talán avval magyarázhatjuk, hogy a kék-fehér áru képezte az export túlnyomó részét ez időben az Oszmán birodalom irányába; a színes kerámiát az izniki műhelyek termelése biztosította még a hódoltság-kori tartományokba is.) A csészék zöme a provinciális műhelyek igénytelenebb készítménye, egyszerűsített mintákkal.

Az egyik ritkább, finom kidolgozású (vékony falú) és szép, árnyalt festésű csoportba tartoznak azok a csészék, melyek belsejét alul egy sziklán ülő madár díszíti. (Jellemzőnek tarthatjuk, hogy az egyébként a mintát azonos módon másoló tucatáruval szemben itt minden darabon más alakú madarakat találunk, például különböző varjú-félék, kék kövirigó, „remerterigó”, stb. (19. kép 2)

Az egyik példányt lelőhelye miatt (nyugati udvar pincéje, 11,7-12 m ugyanitt izniki fajanszok, érme 1589-ig) sorolhatjuk a 16. század második felébe. De a továbbiak között is van olyan töredék, ami már a 17. század első felében szemétre került (XIX. gödörből). Sajnos nem ismerjük még, hogy az ilyen csészék külső oldalát milyen mustra díszítette, az első példány aljának külső festéséből talán a kedvelt természeti kép (talaj növényzettel, rovarokkal stb.) ábrázolására gondolhatunk. Ez a stílus a 16. század utolsó harmadától kedvelt és a kutatás kiemeli az ekkor készült áruk egy részének finomságát, szépen árnyalt festését.⁶⁸

Ismét csak lelőhelye alapján (nyugati udvar, pince, 10-11 m; érme e mélységben már 1632-től is) nem tarthatjuk későinek azt a tányért, aminek közepén a „futókutya” lendületes rajza finoman árnyalva látható. Ugyane helyről és mélységből származik egy típusában az átlagos darabjainktól eltérő kis tányér töredéke, külsején alja felé függőleges bordázattal. (22. kép 5)

⁶⁷ HOLL 2005. 101. képen az egyetlen korai. Egy 17. sz. végi csésze már anyag kivétel rajzával különbözik; mangánlila csak a kis virágon van.

⁶⁸ GARNER 1952. 35-37. Ugyanakkor találkozunk a tájkép ábrázolás finom megoldásával is; i. m. Pl. C. De természeti elemeket tovább használtak még az átmeneti korszakban is (1620-1332); GARNER 1952. Pl. 65A. Ezért a korábbi keltezésemet is ki kell bővíteni. A madaras csészék pontos analógiáit nem ismerem, de nagyméretű csészék alján szerepel a „The Wanli Shipwreck” néven ismert malajziai portugál hajóroncs porcelánjai között. (Elnevezésével utaltak arra, hogy e periódus: 1573-1620 közötti árukészletét szállította később exportként. Lásd Internet beszámolóját www.mingwrecks.com alatt. A rakományt 2004-ben hozták felszínre.)

⁶⁴ HOLL 2005. 87. kép.

⁶⁵ HOLL 2005. 89. kép.

⁶⁶ A külföldi kutatás számos példával bizonyította a több császári korszakon keresztül ívelő másolást (néha még az írásos jegy megtevesztő alkalmazásával). L. pl. GARNER 1952. Pl. 42, A-B-C-D. képek tájait, négy egymást követő korszakon át 1426-1521 között. Más szerzők e miatt kérdőjelezzik meg régebbi közlések kormeghatározását; a megkülönböztetést csak némely technológiai jellemző, vagy kisebb eltérés a dekoráció követésénél árulja el.

Bár később is alkalmazott megoldás, de 1575/85 körül kezdett dekorációs séma, módszer, amikor a különféle mintákat függőlegesen elválasztott mezőkben helyezik el. Egy finom, virágkehely formájú – és ezért csipkézett peremű – nagyobb csésze töredékein látható; kívül természeti ábrázolás részlete, belül az alj mintájából itt is az előbb említett madár-ábrázolás sémájára következtethetünk. Lelőhelye nem ad pontosabb keltezést a 16–17. századon belül, de finom megoldása alapján a 16–17. század fordulója után nem készülhetett (22. kép 1). (Az ilyen különálló képekre osztott dekorációnál 1600 után a paneleket már hangsúlyozott kereteléssel látták el.)

Egy korábban már közölt tányér ugyancsak az önálló képmezőkre tagolt beosztás példája, a nyugat-európai exportra készülő áru jellegzetes képviselője. Középen folyóparton játszó gyerekek jelenete, a szélen váltakozva madarak és virágok mezői (Átm.: 21 cm. 31. kép).⁶⁹

Érdekes módon a perzsa fajanszoknál olyannyira kedvelt kínai motívumok: gyümölcsös ág, „ling-shi” jelkép – a barack és szilva a hosszú élet, a „szent gomba” szerencse jel – anyagunkban viszonylag ritkán képviselt. Egy töredékes leelőhelye alapján (Pince, „b” réteg – 4. r. 1959. 1532–1551 közötti érmek; 16. század második fele izniki fajanszok) sorolható a 16. századba. Tulajdonosa számára értékes lehetett, mert a törés mellett 4 ponton is kis lyukakat fúrtak (nem a teljes vastagságon keresztül), hogy az akkor még csak megrepedt csészét megerősítsék (23. kép). Ilyen javítással néhány további példányon is találkoztunk – általában a finomabb, értékesebb daraboknál. – A „gomba” motívumnak inkább sematizált változásait, végül pusztá dekorációként használt díszét találjuk gyakrabban.⁷⁰

A madármotívumos csészék között találkozunk a három kócsag vagy három daru képével is, ezek a ritkább, nagyobb csészék fenekén láthatóak. Ezek is jelképek (a „halhatatlanok” hírnöke és kísérője) és így ugyancsak jókívánságot jelentenek a tulajdonos számára. (Más kérdés, hogy a különböző motívumok közül melyeket értették még a törököknél?)

A perzsa kerámiáknál jellegzetes csoportot képviselő növényindás dísz előképeinek jó példái vannak. Lényegében a teljes külső felületen körülhaladó „S” vonalából ágaznak ki a kisebb indák és levelek,

utóbbiakat már tekeredő kacsok jelzik, az egy-egy elhelyezett virág is sematikus rajzú. Halványkék árnyalással töltik ki (ami igyekszik a kontúrrajzon belül maradni). Belül csak a csésze alján van egy-egy virág. Egyik példánynak peremét vékony barna csíkkal hangsúlyozták.⁷¹ – Egy töredékes példány leelőhelye szerint (nyugati udvar, pince 10–11 m, 3. r.) a 17. század közepénél nem lehet későbbi. – Az ilyen csészék szerintünk azoknak a nagy csészéknek kis változatai – utódai, amelyekből az isztambuli Szeráj gyűjteményéből közöltek Chia Ching jeggyel (1522–1566).⁷²

A budai leletek közül említésre méltóak az ugyancsak ritkább, de jellegzetes csoportot képviselő monokróm (kívül egyszínű, világos almazöld vagy kávébarna mázú) csészék. Jellemzőjük a belül-alul elhelyezett miniatűr tájkép. Ez a kínai festészet hagyományait követve még az ilyen redukált formájában is mindig visszaadja a három síkban elhelyezett fő motívumot: előtérben 2–3 fa, háttérben halványan árnyalt hegyek, középen a folyó. (A kínai tájkép neve ugyanis „hegy-víz kép”, mert e nélkül nem képzelhető el.)⁷³ Eltérő változataik ellenére e sémához mindig ragaszkodnak;⁷⁴ jellemzőjük még a finom, vékonyfalú kidolgozás. (24. kép) – Már a 17. század készítményei, de a finomabb kivitelüket még a század első felébe helyeznénk. (A perem belsejének szegélydísze később pontatlanabb rajzú.)

A monokróm csészék sorában találkozunk ritkábban olyannal, ahol a belső alj kék festése virágokkal teli kosarat ábrázol (kívül kávébarna, a perem fehér). Hanyagabb rajza alapján 17. századi: ezek a legkisebbek. – Ugyanakkor viszont a legnagyobb típusnál (talp átm.: 4,3 cm, a tájképeseknél 3,6 cm) a kívül barnamázás csésze belsején szép rajzú, nagyobb virág, bimbós-leves ágak bokra látható (krizantém: 24. kép).

⁷¹ GARNER 1952. 42, 70; szerinte a barna csík jelzi, hogy a csésze, tál nem régebbi a 17. sz.-nál, annak ellenére, hogy mintájukkal a korábbi stílust (1522/66 korszaka), sőt a jegyet is utánozták.

⁷² ZIMMERMANN Taf. 42–43. (Átmérő: 37–38 cm) Ezek még gondos rajzúak. Egyiken az indákat levelek kísérik, a másikon kacsok, ami ilyen indás díszeknél már a 14. századtól kezdve folyamatosan kedvelt.

⁷³ A kínai művészet, festészet jellegéről, szimbolikájáról, európai szemmel nehezen érthető hagyományörző szemléletéről MIKLÓS P.: A sárkány szeme. Bevezetés a kínai piktúra ikonográfiájába. Bp., 1973. – Már a korai időkben készültek a művészek – iparosok számára jól használható mintakönyvek; a motívumok így évszázadokig másolhatók. HOLL 2005. 91. kép. – MEDLEY, M.: Sources of decoration in Chinese porcelain. In: Chinese painting and the decorative style. Colloquies on Art and archaeology in Asia, No. 5. London, 1975., 58–73; hangsúlyozza: a botanikai és orvosi kézikönyvek (14–15. sz.) illusztrációit is használhatták a kerámia dekorátorok a virágok, növények stb. mintájaként századokon keresztül.

⁷⁴ Ezek a miniatűrített tájképek felfogásukban közelebb állanak a régi korok – 13. sz. m. f.–14. sz. – festészetéhez, mint saját koruk zsúfolt kompozícióhoz.

⁶⁹ Előudvar, 74/43. lh.: török gödör. – ZOLNAY L.: Bud-Rég 24. 4. (1977), 108. kép; „Kínai... az 1550-es évekből.” – A Wan-Li korszak paneles mintájának fejlődéséről LION-GOLDSCHMIDT, D.: Ming porcelains in the Santos Palace Collection, Lisbon. In: Transactions of the Oriental C.S. 1984–1985. 79–ff. – Beosztása alapján az előbbi csésze és a tányér az első fázis: 1575/90 közé keltezhető.

⁷⁰ Részletesen HOLL 2005; I. még 92. és 94. képen

A monokróm csoportok kívül kék vagy piros, egyszínű, minta nélküli darabjaira csak egy-egy kis töredék utal; ugyanígy aránylag ritka volt itt a tiszta fehér (áttetsző falú), egy esetben belül máz alatt benyomott dísz (16. század második fele?). Divatjuk a 15. századtól folyamatos volt, így keltezésük is kétséges.

IV. A PERZSA FAJANSZ ÉS A KÍNAI PORCELÁN ELTERJEDTSÉGE

A budai palota mellett a polgárváros területén, sőt kisebb mértékben a külvárosokban is a hódoltság-kori leletek kíséretében a perzsa fajansz és a kínai porcelán megtalálható. Nagyobb részt ezek típusai megegyeznek az ottanival, de egészen eltérő mintájuk is előfordulnak.⁷⁵ Sajnos az esetek többségében a lelőhely nem ad választ kronológiai kérdésekre, mindkét fajta kerámia együtt kerül elő a hódoltság-kor egyéb 16-17. századi leleteivel. Talán az új ásatások feldolgozása során sikerül jobban keltezhető együtteseket elkülöníteni és arra is kapunk feleletet, hogy a városi háztartásokban ezek aránya hogyan viszonyult a mindennapos háztartási, asztali edényekhez. Fontos feladata lehet még a kutatásnak annak vizsgálata is, hogy közvetlenül a hódoltság előtt a 16. század első évtizedeiben került-e kínai kerámia Budára? (Ahogy kütahyai és izniki fajansz esetében ezt már bizonyíthatuk.)

A város északi szakaszán, leletmentés során⁷⁶ a puha fajanszok egy ritka típusának darabjait találták. Sárgásfehér puha anyagú csésze oldalán a máz alatt piros földfestéssel készített nagy kerek folt látható, belsejének alján pedig kék közepű és piros szirmokkal képzett stilizált rozetta. A peremet és a belső aljat vékony kék vonal határolja (25. kép 1). Kivételesen a fenéken a mesterjegy is piros! E típusról már a palotai két példány során megállapíthatuk, hogy egy nagyon ritka kínai megoldás utánzása.⁷⁷ A díszítésből szembenézetből csak egy látszik. – A Tárnok u. 11. épület kútjából⁷⁸ a 16. század elejének és második felének izniki kerámiáin kívül két kínai csésze peremtöredéke is előkerült. Egyiken a palotából ismert rácsos minta. A továbbiak kissé rom-

lott anyagú perzsa csészék töredékei (26. kép 3-4). Utóbbiak élénk kobaltkék festése a keleti művészet kedvelt számárhátíves mezőkben stilizált növényi dísz, illetve az előbbi kínai rácsszegély hanyag másolata. (Jellemző, hogy e perzsa csésze vastagabb – 3 mm –, mint kínai előképe – 1,5-2 mm.)

A domonkos kolostorhoz tartozó, városfalon kívüli épületénél⁷⁹ a korábban közölt kínai madaras töredéken kívül a romlott sárgás anyagú perzsa fajanszokból csészék és tányér töredékei vannak; a nagyobb kihajló szájú csészén és a tányéron két tónusban szürke festéssel. (A csésze ívsoros mintája rokon a perzsa 17. századi tányérokéval. 27. kép) A domonkos kolostor ásatásából előkerült változatos perzsa és kínai kerámiát korábbi munkámban már tárgyaltam. A már feldolgozott újabb ásatások közül a déli városrész egyik török kori pincéjének vegyes (13-17. századi) betöltésében kisebb mennyiségben került elő távolkeleti csészékből is.⁸⁰

A perzsa anyagot egy rikító kék festésű töredék képviseli, tömött mintája a kerekedő indás-kacsos rajza rokonságban áll az előzőekben már tárgyalt csoporttal (28. kép 1). Hasonló élénk, indigókék színű és vastag rajzú töredék az egri 17. századi töredékek közt is található. A további négy perzsa példányból kettő a hasas testű, szűknyakú kis edényekhez tartozik (egyik festés nélkül, mint a palotában is, pl. a nyugati udvar pincéjében a 17. század első feléből). A harmadik egy festés nélküli csontfehér, áttetsző falú csészéből maradt (lásd ezekre a palotai monokróm csoportoknál leírtakat).

A kínai porcelánokat 7 példány töredéke képezi. Egyik festetlen hófehér csésze pereme. A többi a kék-fehér áru képviselője; ezeknél hangsúlyoznunk kell, hogy valamennyi finom kidolgozású, közülük négy csésze az ún. virágkehely formájú. Ezekre jellemző a kissé csipkézett perem, vékony fal és a finoman árnyalt festés. Külsejükön természeti kép: egyiken a perem alatt úszó kacsákkal (belül pedig a többször említett kétbarackos ág ismert jelképe ismétlődik, 28. kép 5). A másodikon felül hegyekkel, alatta valamilyen növényi dísszel (28. kép 4). Két to-

⁷⁵ Néhány jellegzetes darab: HOLL 2005. 90. kép 6; 91. kép 4; 98. kép 4; 105-106. kép.

⁷⁶ Táncsics M. u. 7. két városfal közötti feltöltés kevert korú rétege; izniki kék-fehér tál, kínai újkori töredék. H. Gyürky K. ásatása. – ltsz. 96.51.1. a-b.

⁷⁷ HOLL 2005. 127.

⁷⁸ ZOLNAY L.: Kutatások a Tárnok u. 9-13. telken. BudRég 23. (1973), p. 245-254; csak a 16. sz. közepi izniki kancsót említi. A kútból – D munkahely, 3-5 m – az izniki kerámiák az 1530-1540 – 16. sz. m. fele korszakait mutatják; a kínai töredékek a 17. sz. elejét, a perzsa a 17. sz. e. felét. – A 32 db érem a 16. sz. elejétől 1623-ig képviselt (a török akcsék nincsenek meghatározva). A korai izniki – kütahyai töredék: HOLL 2005. 70. kép.

⁷⁹ GERŐ Gy. Jelentések: BudRég 21. (1964), p. 317-318. Itt 15. sz.-i itáliai majolikán kívül a leletek zöme hódoltság-kori volt. Gerő említi az 1602. évi ostrom pusztítását a külső épülettel kapcsolatban. GYÜRKY, K.: Das mittelalterliche Dominikanerkloster in Buda. Bp., 1981., 57-63; X. tábla 1. metszetrész – utal a kolostor K-i szárnyából egykor kivezető lépcsőre és ajtóra, melyet a török-korban falaztak be, az itteni új török városfal építésével kapcsolatba a 16. sz. végén. – A korai ostromot követve hordták ki a szemetet?

⁸⁰ TÓTH A.: Török kori leletegyüttes a budavári Királyi Palota előterében. In: GERELYES-KOVÁCS 2002. 261-268. – Az itteni import áru nagyobb részét az izniki fajanszok alkotják, ezekből legalább kétszer annyi lehetett, mint a többiből.

vábbiból ugyancsak valamilyen természeti képre következtethetünk peremük alapján (28. kép 4). – Az ötödik csésze eltérő stílust képvisel. Kívül-belül egyaránt festett, de a mintákat függőleges – vonallal elválasztott – mezőkbe helyezték. Sajnos a töredékek keveset árulnak el a mintából, csak az kivehető, hogy nagyon sűrűn töltik ki a mezőket és két részlet is őzek (?) fejére, pontokkal borított testre utal (28. kép 2). A belső dísz is ilyen paneles beosztású, de itt levegősen elhelyezett leveles ágak-virágok voltak. – A most felsorolt darabok stílusköre jól meghatározható: a 16. század második felének-végének készítményei. E korról írva Garner kiemeli, hogy bár ekkor már nagyarányú exporttevékenység jellemezte Kínát, mégis ezek között nemcsak gyengébb tucatáru szerepelt, de egészen kiváló minőségű is.⁸¹ A zónás beosztású csészét is erre a korszakra tehetjük, közelebről 1575/85 körüli időre.⁸² – A hatodik darab egy nagyobb csésze töredéke, kívül-belül festett volt, de csak az alsó szegélydísz maradt meg. Belsején a magyarországi kínai porcelánoknál ritkán látható díszítés: a fedőmáz alatti bekarcolt pikkelymustra (28. kép 3). (Ez az „an-hua” avagy rejtett dísz, régtől kedvelt kínai technika; csak fény felé fordítva tűnik elő, már a 11–12. században is használták.)

Bár a lelőhely régészeti adatai nem jelentenek ehhez jó támpontot, a magunk részéről úgy véljük, a keleti importáru itt csak a 16. századot és a 17. század elejét képviseli, tehát azt a kort, ami alatt a kínai porcelánok minőségileg jobb-ritkább termékei gyakoriak a palota területén is.

A Víziváros egyik török kori házának leletei mutatják, hogy az itt lévő, szerényebb tulajdonviszonyokat jelentő háztartásokban is számolnunk kell néhány keleti import kerámiával.⁸³ A hat darab között kettő kívül halványzöldmázos, belül kék tájképfestésű kínai csésze (29. kép 1), a harmadik kívül csokoládébarna mázas töredék. A perzsa csészéket egy, jó minőségű, kemény fajanszból készült példány képviseli; kívül pereme alatt vékony számárhátíves vonal fut körbe, alján vastagabb, kétféle kék árnyalattal festett ívsor díszíti, belül alul álló madár alakja (29. kép 2). Ennek stílusa elég jól követi az ilyen témájú kínai darabokat; de külsején az alsó minta és a peremet kísérő íves vonal is kínai hatás. A csésze fenekén elmosódott, bonyolultabb rajzú jegy van. A csésze tűzben megégett, felülete rücs-

kössé vált. Két további perzsa töredék a palotai anyagnál leírt, áttetsző fehér monokróm csoportnak a halvány-elmosódott kékkel festett változataihoz tartozik a 17. századból. Ezek tűzben megégett kis töredékek. Véleményem szerint épségben csak az előző perzsa csésze élte meg azt a 17. század végi ostromot, amelyben a ház elpusztult; a többiből ad-digra már csak töredékek maradtak a ház régebbi szeméjtéből.

A Víziváros déli részén került elő⁸⁴ egy kis perzsa csésze; a csontfehér, kitűnő minőségű kemény fajansz külsején halványkék stilizált növénydíszsel, lendületes rajzzal (M: 4,2 cm; 30. kép 1). Ugyaninnen való egy kínai csésze töredéke a jölmert növényindás motívummal (de festése jóval hanyagabb, mint a jobb palotai darabokon; 30. kép 2). Mindkettő a 17. század első felére tehető.

Baja

A vidéken számos hódoltságkori helyen előforduló anyagból figyelmet érdemel az alábbi leletegyüttes; kis példányszáma ellenére jellegzetes példa a Közép- és Távolkelet műhelyeiből származó importanyag használatára. Baja városának közepén egy 17. századi szemétdömbben találtam;⁸⁵ a nyolc perzsa és három kínai csésze többsége majdnem teljes megmaradt (4 db csak töredékben). Valószínűsíthető, hogy zömüket egyidőben használták és nem egy hosszabb idő során felhalmozódott szemét maradványai – tehát egy háztartásból származtak.

A perzsa fajanszok széles skálája képviselt: a rossz minőségű, sárgára színeződött példányok külsején stilizált leveles-virágos kék festés van (32. kép 1; 3. sz. jegy.); a valamivel jobb minőségű példány hasonló stílusban festett (32. kép 2). Egy további, kissé romlott csészén a Budáról ismert, kis kerek foltként rajzolt virágdísz szerepel (fenekének jegye hasonló jellegű, mint több budaié).

Egyetlen példány képviseli a budai anyagban gyakori élénk-kék (indigókék festésű – a jóminőségű kobaltra jellemző) díszű növény-virág-indás motívum perzsa átfogalmazását. A jóminőségű fajansz fedőmáza alatt kívül kékes, belül zöldesfehér árnyalatú, belül alján a kedvelt stilizált motívummal (32. kép 4). Fenekén elmosódott kék jegy (talán a négyzetes alakú). A csésze peremét vékony sötétbarna csík fedi (ahogy

⁸¹ GARNER 1952. 36.

⁸² Lásd a 69. j. irodalmát.

⁸³ SABJÁN T. – VÉGH A.: Török kori lakóház és kályhák maradványai a budai Vízivárosból. In: GERELYES-KOVÁCS 2002. 269–288; 4. ábra 3. U. itt került elő több török pipa és színes üvegkarperrec. A Gyorskocsi utcai ház lakója az ásató szerint az itteni délszlávokhoz (rácoc?) tartozott. (A csészék: 99.47.13 – 18. ltsz.)

⁸⁴ Hunyadi J. út 13. előtt, csatornázásnál, 1960. VII. – Gyürky K. és Nagy L. megfigyelése.

⁸⁵ Baja, Ferenciek tere, szemétdömb; csatornázási munkák során. (1951. IX. 3. Holl I.) – Baja, Türr I. 54.3.5–16 ltsz. – A gödör teljes anyagának feldolgozását Kovács Gy. készíti; a perzsa és kínai csészéket részletesen az ActaArcHung készülő cikkben tárgyalom. (A gödörben előkerült 17. sz. elejei kályhaorom a Gyulai Múzeum Katalógusában közölve; néhány csésze színes képe: HOLL 2005. Tf. VII–VIII.)

a budai 17. század első harmadában már szemétké került daraboknál is, utalva kínai előzményükre).

Egy további, jellegzetes 17. századi perzsa csoportot több példány képvisel. Ezek a monokróm, tiszta fehér színű csoport darabjait készítő műhelyből származnak, de festett díszet is kaptak. Ez mint Budán, itt is más stílusú, mint a szokásos kék-fehér perzsa daraboknál: inkább a csésze csontfehér színe dominál, amit a halványkék, elszórtan alkalmazott rajzos motívumok még jobban kiemelnek. A csoport összetartozását bizonyítja az azonos, jó minőségű és áttetsző falu fajansz, csontfehér szín és az általános csészeformáktól eltérő félgömb alakú test, valamint a nagyon kis talp (átm.: 2,6-3,2 cm). Az egyik példány oldalán körbe foglalt halvány rajzú stilizált növénydísz látható, két további darabon széles kék sáv elmosódott belső rajzzal, illetve szegletes vonalakkal (32. kép 5-6). Utóbbi darab az alja felé is vonalas festést kapott és fenekén elmosódott jegy látható. Ezek is valamilyen ritkább kínai dekorációk hatására készültek.

A kínai porcelánokból két töredék a 17. század első felében a budai anyagból jól ismert kékfestéses, indásvirágos motívumot mutatja: egyik finomabb rajzú, másik elnagyoltabb. A harmadik csésze kívül kávébarna, belül a gyakori egyszerű megoldású tájképpel. (33. kép) – Úgy vélem, az utóbbit sem lehet a 17. század közepénél későbbre tenni; később ugyanis a halványkék-sötétebb kék színű festést felváltotta a nagyon jó minőségű, tüzes kobaltkék (angol „purplish blue” árnyalat), amit korjelzőnek tartanak.⁸⁶

Eger, vár

Az 1596-ban török kézre került vár leletanyaga jó alapot ad a bizonyíthatóan 17. századi import anyag megismeréséhez.⁸⁷

A perzsa fajansz sokfélesége képviselt, zömmel a más helyekől ismert stílusú és technológiájú darabok. A jobb minőségű kemény fajanszcsészek közt az indás-virágos motívummal élénk ultramarinkék festésűek változatai; egyiknél kékesfekete levelek foltjával, a másiknál durvább vastag vonalakkal (és szétfolyó, feloldódott festéssel; 34. kép 1-2). Utóbbi esetében a peremen vékony barna csík (ami Kínában a 17. század második negyedétől kezdve

használt) látható. Ugyanígyen sárgásfehér kemény fajanszból és ilyen kék színárnyalattal festve további – de már másféle, rajzos mintájú – csésze is van. Ennek, és egy következő alján pedig rácsalakú bélyeg (34. kép 3-4). Ugyanez a bélyeg Budán egy leveles-ágas mintájú sötétkékekkel festett csészén található.

A Budán gyakori nagyon rossz minőségű, puha anyagú, sárgára elszíneződött csészek itt ritkák; példányuk a széprajzú stilizált kínai jelképpel az alján és fenekén jeggyel – esetleg a 16. század végén és a 17. század elején voltak gyakoribbak? (34. kép 5) – Kemény, de romlott színű fajanszból egy ritkább edényforma mutatható ki: gömbölyödő testű, befelé szűkülő nyakkal, az irizáló máz alatt sötétkékek festéssel.

A monokróm, egyszínű csészek között halványkék és élénk kék színűek, máz alatti bekarcolt mintákkal szerepelnek, egy harmadik minta nélkül foltos levendulakék színű (35. kép 1-2). Egy negyedik, az előzőkkel egyező méretű kis csésze (M: 4 cm körül) kívül barnásvörös színű (nem angóbbal készített) mázából kivésett függőleges csíkozást mutat (átm.: kb. 10 cm; 35. kép 3). Már a budai anyag korábbi bemutatása során jeleztük, hogy a perzsa monokróm áru sorában különböző karcolt díszek vannak. A mostani kék, illetve vöröses színű csészek mintájának analógiája Lane egyik darabján⁸⁸ a 17. század végére („vagy később”) keltezve; de ott az alapszín szürkészöld, függőleges fehér csíkokkal. – Mind a négy egri darab nagyon jó minőségű kemény fajansz (a halványkékek áttetsző falúak, v: 2-3 mm); belül csontfehér, irizáló felületű.

A csontfehér monokróm csoportnak szép példái a húszas évek régi ásatásából származnak: egyik függőleges hornyolásokkal, a másik már a korábban említett halványkék festéssel. Mindkettő áttetsző falú, a fedőmáz kisség irizál és a talp felé vastagodó (M: 5 cm). Az újabb ásatásból festetlen, bekarcolt mintával, valamint halványkék festéssel⁸⁹ több pél-

⁸⁶ LANE 1957. Pl. 99 B. 110. Leírása szerint ilyen kék színnel is van; a technikát Kirman műhelyéből vehette át az ismeretlen műhely. – Véleményem szerint a perzsa nagy csészek (átm.: 21 cm) dekorációjára a régi kínai nagy szeladoncsészek hatottak (átm.: 22-35 cm), külsejüket a bevészt dísz virágkelyhet utánzó („lotus-bowls”) 13-14. sz.-ban. E nagyrabcsült szeladonok ismerete-hatása később is feltételezhető. (Két példányuk KAHL, R.: Longquan celadon of the Yuan and Ming Dynasties in the Topkapı Saray Museum. In: Transactions of the O.C.S. 1984-1985. 43-44, pl. 3-4.) – A perzsa darabok a dekorációt már geometrikussá változtatva mutatják – ráadásul több színű (zöld, kék, vörös) megoldással. Töredékeink a keltezés miatt fontosak: a kisebb csészek már a 17. sz.-ban elterjedtek.

⁸⁹ Két kiegészített csésze képe FODOR L. – KOZÁK K.: Lelet-együttesek a román kori székesegyház környékéről. EMÉ 8-9. (1970-71. [1972]), p. 147-149; 15. kép alsó sor. Két másik példány, halványkék festéssel illetve festetlen: KOZÁK K.: Az egri vár feltárása II. (1957-63). EMÉ 2. (1964), p. 223. Tömlöcbástya feltárásánál, 56. kép (jobb és baloldali, M: 4,9 cm). – U. e. kép középső: egy élénk kék növénydíszes festésű csésze; leírása szerint fenekén mesterjegy, belül alján két levél, perzsának meghatározva.

⁸⁶ Lásd pl. JENYNS 1951. 22: „...a blend of indigo and violet blue...” szín, mint korjelző Shun Chih (1644-61) korszak tájain és később.

⁸⁷ Sajnos Kozák K. korai halála miatt a leletanyag részletes kiértékelése, a hódoltság korszakának esetleg lehetséges időrendi tagolása (az ásatási megfigyelések támpontjai) még várat magára. Rövid áttekintésünk csak izelítő összehasonlítás; részben Pataki V. 1925-38. évi ásatásából és Kozák K. 1957-60. évi feltárásaiból. (A töredékek a gótikus épület, a Tömlöcbástya és a Földbástya kutatásánál kerültek elő.)

dány töredéke került elő, egy részükön a halványkék növénydíszű vörösbarna pettyekkel színesítették (36. kép). Utóbbiakat későbbinek vélem, talán már a 17. század közepe után (?), a korábbi szándékoltan egyszerű stílust felváltó új modorban. – (Egy monokróm, kívül vörös csésze a régi feltárásból: HOLL 2005. 108. kép 2.)

A kínai porcelán típusai részben megegyeznek a Budáról ismert darabokkal, így például a különböző egyszerű, a perem alatt elhelyezett szegélydíszítésekkel. Az indás-virágdíszes csoport többféle darabjai közül az első nagyon finom, részletező rajzú, halványkék festésű töredék talán még 1600 körüli lehet, alja felett a kínai hullámmotívum árnyalt rajzával (37. kép 1). Két további példány töredékén már hanyagabb rajzzal találkozunk, ezek a század első harmada körüliek lehetnek (37. kép 2-3). Egy negyedik példány feltűnően más megoldású: csupán vékony halványkék vonalakkal adja vissza ezt a mintát (38. kép 1).

Egészen eltérő stílusú, elnagyolt rajzú egy csésze töredéke, függőlegesen állított virágokkal; peremének szél díszítését durván húzott ferde vonalakkal rontották (37. kép 6).

A finomabb kidolgozású darabok közé sorolható egy sokszögletes oldalú csésze, a szögleteket követő, vonalakkal elhatárolt mezőkben valamilyen rajzos képpel (37. kép 5).

Egészen új dekorációt mutat egy fehér csésze pereme alatt elhelyezett rajzos kis virág; egy másik monokróm fehér porcelán csésze – ugyanilyen átetsző fallal – folytatja még ekkor is a festetlen fehér porcelán ősi divatját, egy csontsárga színű töredéken máz alatti bekarcolt hullámos vonalrajz van (38. kép 3-4).

A monokróm, kívül egyszínű – halványzöld vagy kávébarna – csészek, belül aljukon a kis tájképpel itt is előkerültek. A négy különböző példány töredékeiből három világos olivzöld, egy kávébarna; a tájkép részletek halványkék árnyalatokkal, más-más részlet megoldásokkal jelentkeznek (39. kép).

Az egi anyag legkésőbbi példányai közé tartozik egy nagyobb méretű mély csésze (V: 4 mm, alj: 7 mm; átm. kb.: 15 cm). Külső felületén a század második felére jellemző szép élénk kobaltkék festésű, az egész felületet kitöltő stilizált növénydísz íves mezőkbe helyezve sorakozik; belül csak alja és a perem széle díszített (40. kép). A 17. század utolsó negyedébe tartozhat.

A perzsa és a kínai kerámia előfordulásával a hódoltság korának területén – elsősorban jelentékenyebb várakban és városokban mindenütt számíthatunk, de mint az eddig előkerültek mutatják, (például Székesfehérvár)⁹⁰ nagyon eltérő mennyiségben. Dolgozatunkkal ezek meghatározásához is szeretnénk a kutatást hozzásegíteni.

⁹⁰ HOLL 2005. 107. kép; Siklósi Gy. ásatása. – Néhány töredék Esztergom várából az 1934/38. évi műemléki kutatásnál került elő. – Újabb a horvátországi Rakolca vár (Ruzica) ásatásából öt töredéket közöltek, tévesen kínai porcelánnak meghatározva. RADID, M. – BOJČIĆ, Z.: Srednjovjekovni Grad Ruzica. (The medieval burg Ruzica). Osijek, 2004. Kat. Nr. 434–437. Talán az utolsó egy fehér kínai csésze töredéke, a többi a kék-fehér perzsa darabok jellegét mutatja, az első fenekén jeggyel. A hódoltságon kívülre csak kivételesen kerültek; egy példány Szendrő várából – TOMKA G.: Borsodi végvárak kerámialeleteinek török kapcsolatai. In: GERELYES–KOVÁCS 2002. 299–300., 1. ábra 2. Fotók: Kádas Tibor (MTA Régészeti Intézete), Bakos Margit (Budapesti Történelmi Múzeum). Rajz és számítógépes kép: Ósi Sándor, Réti Zsolt (MTA Régészeti Intézete). Térkép HOLL 1990; Nawrolski 1989; STEPHAN–GAIMSTER 2002 alapján: Ósi S.

IRODALOMJEGYZÉK

- FASSBINDER 1997 FASSBINDER, F.: Die edlen und weitberübten Gefäß. Arbeits u. Forschungsberichte zur Sachsischen Bodendenkmalpflege 39. (1997), p. 67-77.
- GAIMSTER 2001 GAIMSTER, D.: Life and lifestyle in the Baltic Castle. Castella Maris Baltici 5. (2001), p. 51-66.
- GARNER 1952 GARNER, H.: Oriental Blue and White. London, 1952.
- GERELYES-KOVÁCS 2002 A hódoltság régészeti kutatása. Szerk. GERELYES I. - KOVÁCS Gy. Bp., 2002.
- GEREVICH 1966 GEREVICH L.: A budai vár feltárása. Bp., 1966.
- HOLL 2005 HOLL, I.: Fundkomplexen des 15.-17. Jahrhunderts aus dem Burgpalast von Buda. In: VAH 17. Bp., 2005.
- HORSCHIK 1971 HORSCHIK, J.: Beiträge zur Herkunftfrage einer gotischen Steinzeug-Gruppe. Keramos 53-54. (1971), p. 11-33.
- HORSCHIK 1978 HORSCHIK, J.: Steinzeug 15-19. Jh. Dresden, 1978.
- JENYNS 1951 JENYNS, S.: Later Chinese Porcelain. London, 1951.
- LANE 1957 LANE, A.: Later Islamic Pottery. London, 1957.
- MEHELK 1970 MEHELK, H.W.: Stadtkernforschung in Dresden. Berlin, 1970.
- NAWROLSKI 1987 NAWROLSKI, T.: Poznosredniowieczne dzbany... (Spätmittelalterliche Steinzeugkrüge aus dem Gebiet Polens mit Vorstellungen von Gesichtern). Kwartalnik Historii Kultury Materialnej 35. (1987), p. 673-683.
- NAWROLSKI 1989 NAWROLSKI, T.: Sredniowieczne naczyna ... (Mittelalterliche Steinzeuggefäße vom Dreihausentyp aus dem Gebiet von Polen). Kwartalnik Historii Kultury Materialnej 37. (1989), p. 497-512.
- STEPHAN-GAIMSTER 2002 STEPHAN, H. G. - GAIMSTER, D.: Die "Falke-Gruppe". Das reich verzierte Lausitzer Steinzeug der Gotik und sein archäologisch-historischer Umfeld. ZAM 30. (2002), p. 107-163.

AUSLÄNDISCHE KERAMIKFUNDE IN UNGARN III. (14-17. JH.)

I. Steinzeug aus Deutschland, II. Persien, III. China

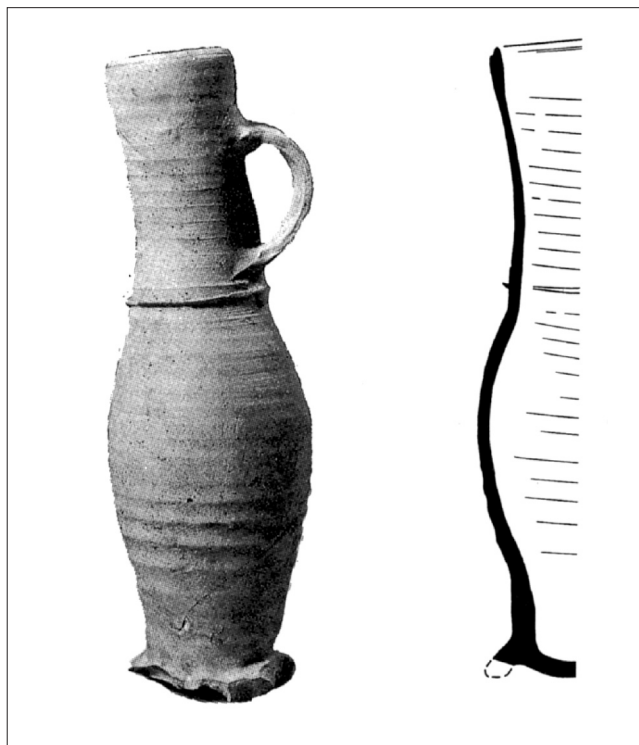
Die Bearbeitung ist eine Fortsetzung der Publikationen von 1955 und 1990. Die Ergebnisse der neueren Forschungen haben im Fall der deutschen steinguterzeugenden Werkstätten unsere bisherigen Kenntnisse über die Rolle der Waldenburger Werkstätte bedeutend erweitert, wie auch die Kenntnisse über die Chronologie des hiesigen frühen Steingutes. Außer der meinerseits bereits 1990 ausgesonderten Stücke, die zu dieser Gruppe gehören, konnten wir diese Gruppe mit weiteren neuen Funden bereichern. Detailliert untersuchen wir die Variationen der sog. Gesichtskrug-Gruppe (deren spätere,- Formen,- halten wir für nicht so alt, wie es die bisherige Forschung angenommen hatte). (Abb. 9.3) Wir haben ein Budaer Bruchstück zur „Igelgefäß“-Gruppe zugeteilt (Abb. 10), welches auf Grund seines Fundortes spätestens aus dem 15. Jh. stammt.

Die neue, polnisch-englisch-deutsche Forschung hat das Verbreitungsgebiet der „Dreihausen-Falke Gruppe“ wesentlich erweitert, gleichzeitig wird die repräsentative Eigenart derartiger Gefäße, Gläser (worauf auch wir bereits 1955 hingewiesen haben) durch zahlreiche adelige-königliche-erzpriesterliche Vorkommen bewiesen. Das mit Stachel verzierte, auch früher publizierte Bruchstück (Abb. 12) weist auf das Aufeinanderwirken der parallel wirkenden Waldenburger Werkstätten hin. Unter den mit Blei glasierten Zierkeramiken der Budaer Werkstatt kommen in den 70/80er Jahren des 15. Jh. solche

Stücke vor (Abb. 15.), die die Auswirkung der „Falke-Gruppe“ zeigen.

Die Bearbeitung des Fundmaterials im Budaer Palast (HOLL 2005) hat unsere Aufmerksamkeit auf die Frage der Keramik im Mittleren und Fernen Osten gerichtet. In bedeutender Menge kommen die persischen Fayencen unter den Funden des Palastes in der türkischen Herrschaft nicht nur im 15. Jh. bzw. am Anfang des 16. Jh., sondern hauptsächlich in den 16. und 17. Jh. vor.

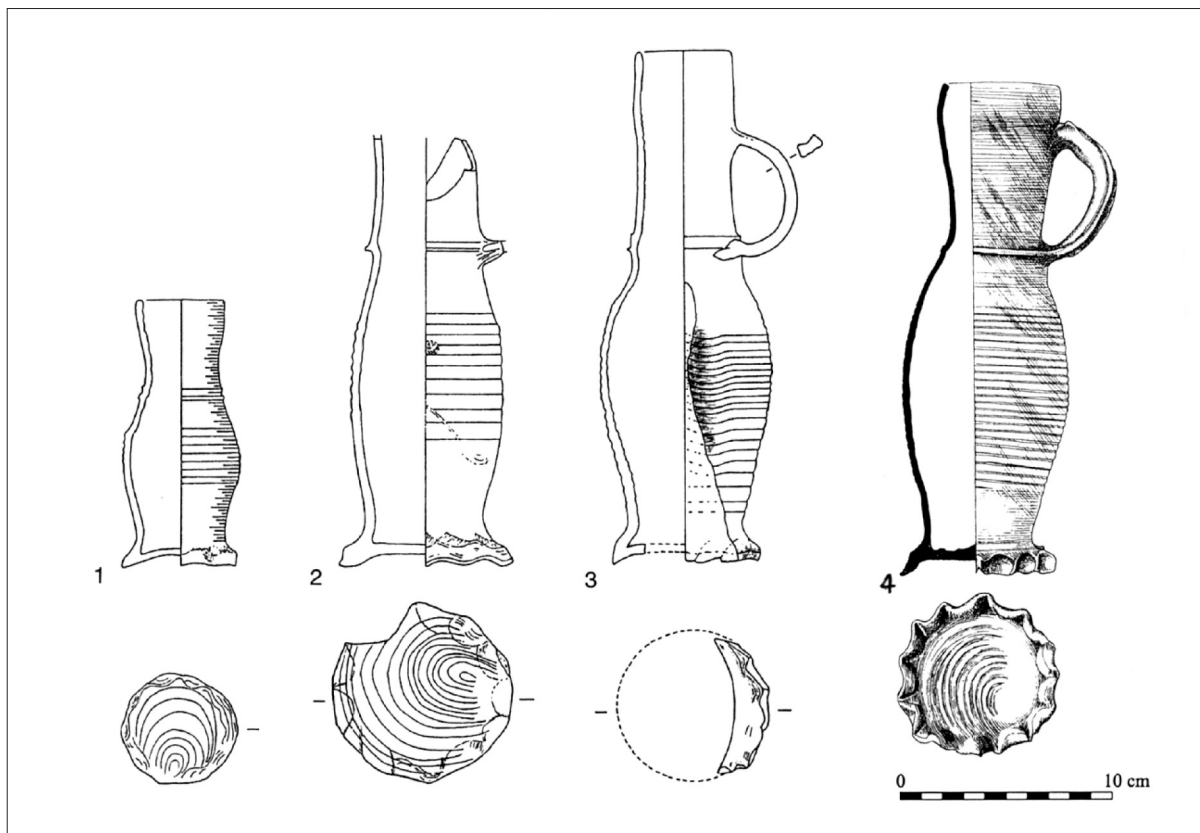
Bei der Durchsicht haben wir diejenigen chinesischen Porzellanstücke berücksichtigt die auf die Erzeuger der ähnlich geformten persischen Schalen Einfluß gehabt haben mussten (die provinziellen Fundorte: Baja, Eger, werden in einem späteren Beitrag des ActaArchHung ausführlicher untersucht werden). Das chinesische Porzellan ist bereits in den 14-15. Jh. in Buda erschienen (HOLL 2005), und zur Zeit der Türkischen Herrschaft wurden es durch die Vermittlung des Osmanischen Reiches massenhaft nach Ungarn geliefert. Die qualitativ feineren Stücke vertreten die Gruppen des zweiten Hälfte des 16. Jh. (Abb. 22-23.); Die Typen des ersten Drittels des 17. Jh. haben die persischen Schalen wohl nachgeahmt. (Abb. 18. 3-4.).- Es ist für das ungarische Fundmaterial charakteristisch, dass diese persischen und chinesischen Waren hauptsächlich aus kleinen Schalen bestanden: es knüpfte sich an die Gewohnheit von Kaffee-und Teetrinken.

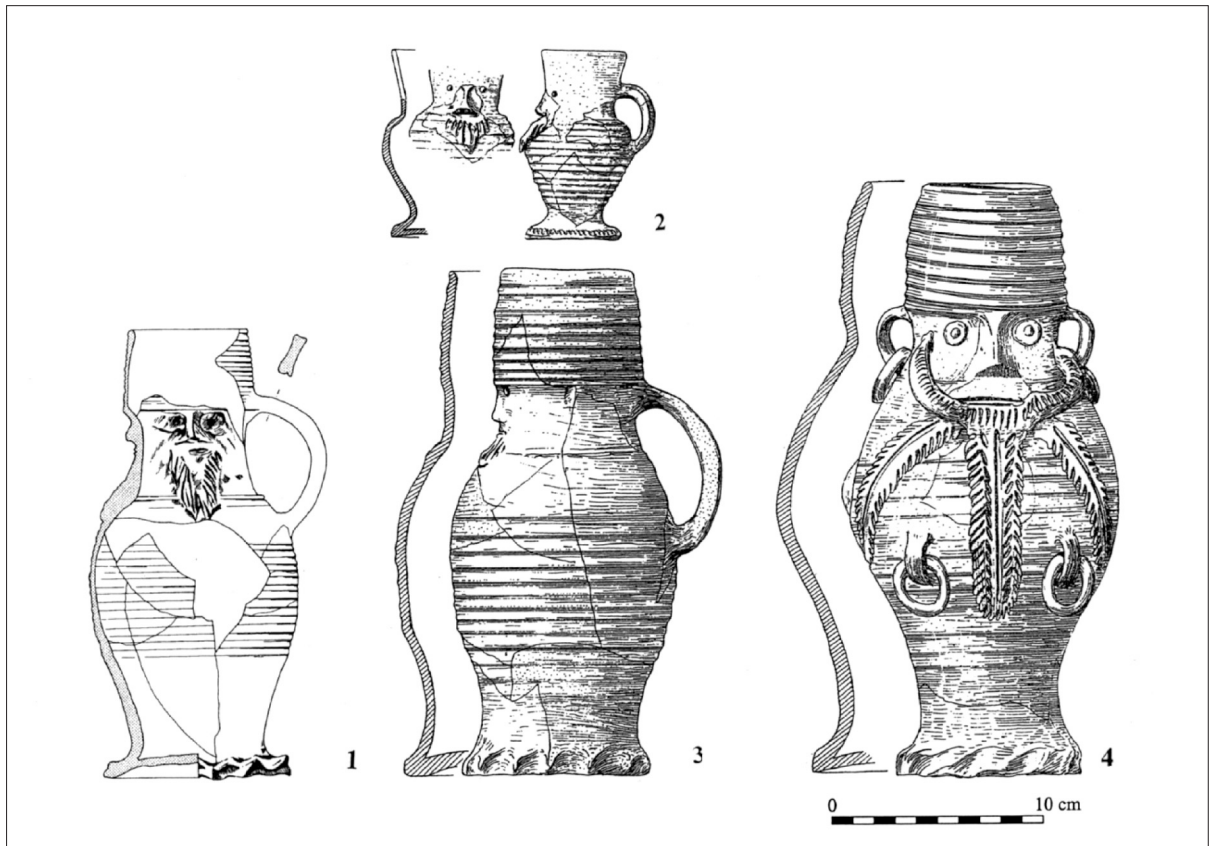
1. kép. Siegburgi Jacoba-kanna, 1425-ben elrejtett éremlelettel, Hollandia (SARFATIJ után). M: 27 cm. Hasonló van már 1371-ből.

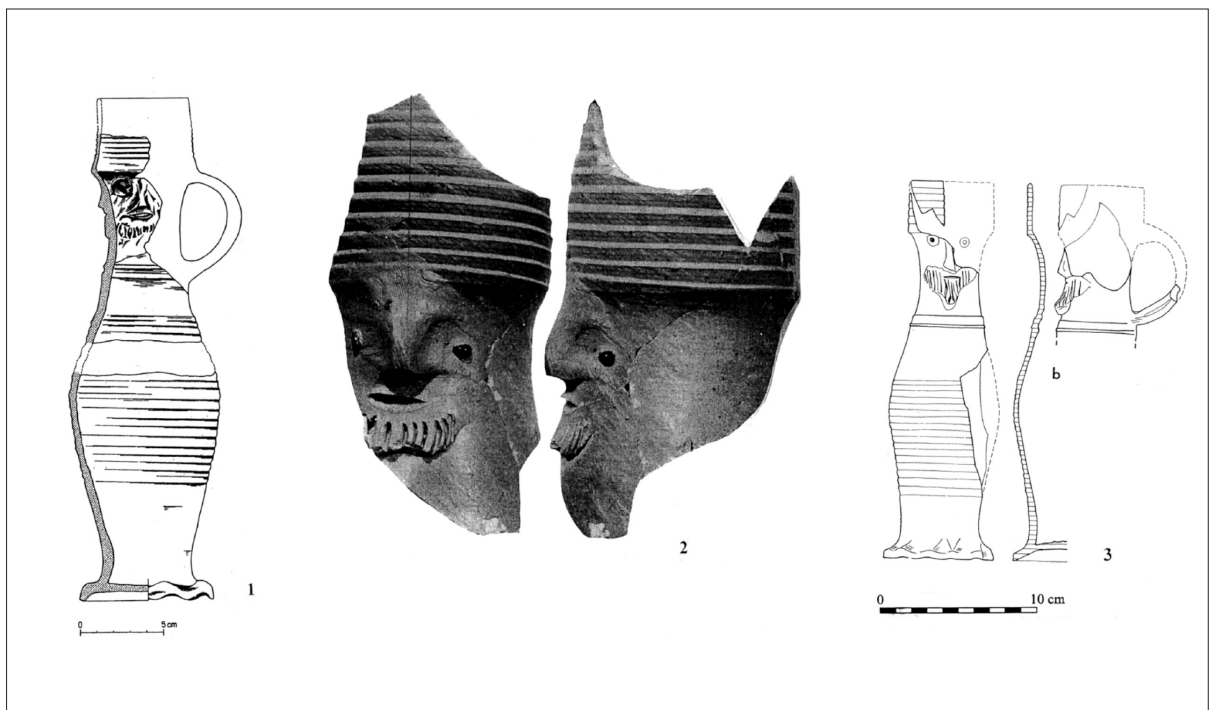
3. kép. Arcos korsó (HORSCHIK után)

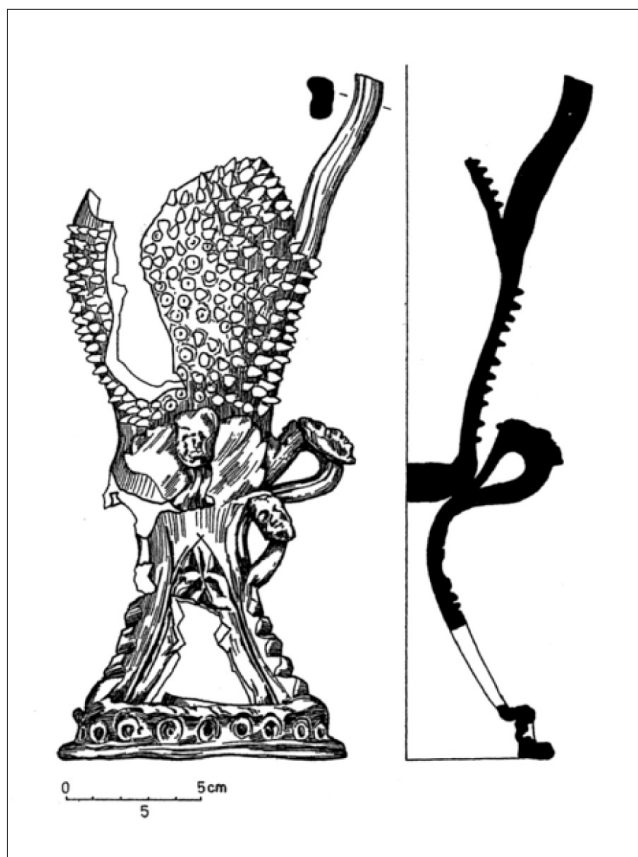
2. kép. Waldenburgi kőcserép pohár és korsók, 15. sz. eleje; 1-3: Chemnitz (FASSBINDER után); 4: Drezda, 15. sz. első fele (MECHELK után)

4. kép. Arcos korsók és pohár, szászországi – waldenburgi műhelyek. 1: Golczewo, 15. sz. eleje (NAWROLSKI után); 2–4: Erfurt (LAPPE után)

5. kép. Arcos korsók. 1: Frombork (Lengyelo., NAWROLSKI után); 2: Ervenice (Cseho., NECHVÁTAL után, 14. sz. végi – 15. sz. eleji leletekkel); 3: Wismar (GRALOW–HOPPE után)

6. kép. Sündisznó-edény (HORSCHIK után)

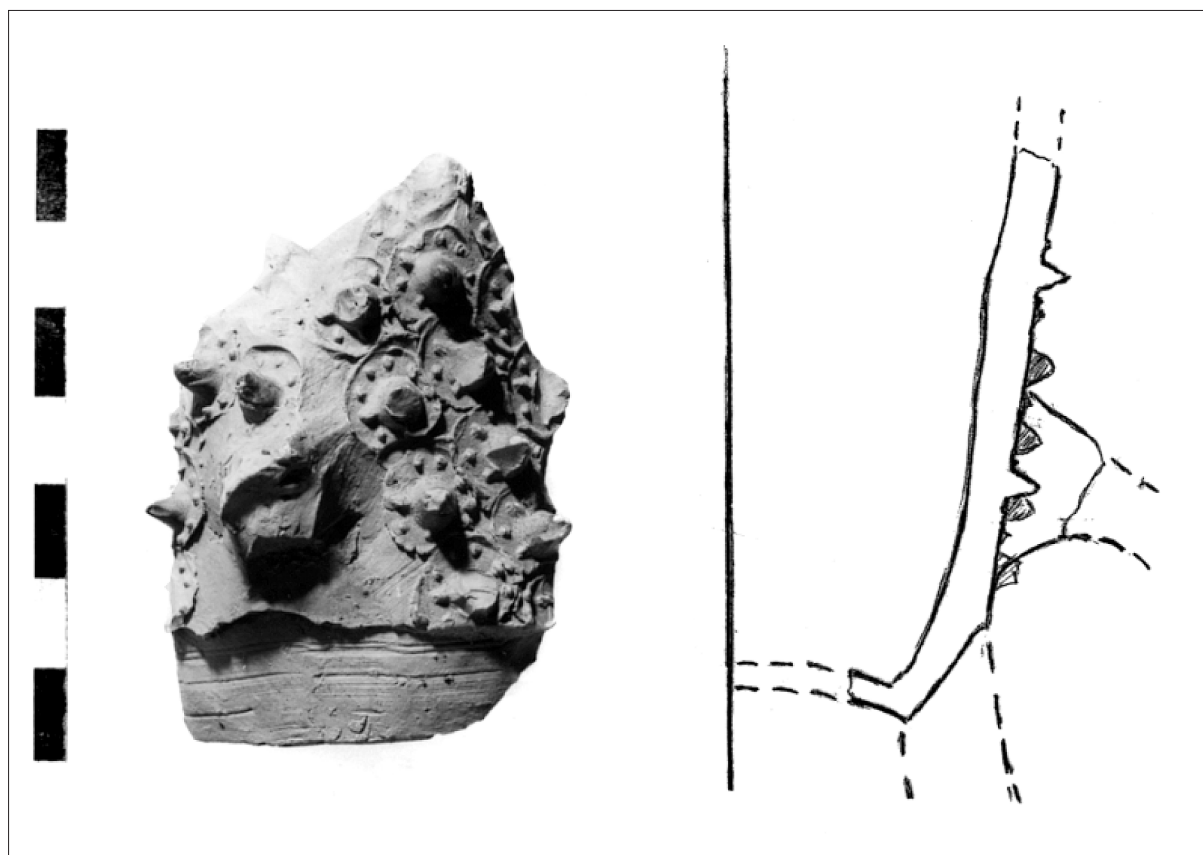
7. kép. Sündisznó-edény, Elbląg (NAWROLSKA után)

8. kép. A Falke-Dreihausen csoport kőcsérepédegyei, 15. sz. eleje. 1: Jena (RUPP után); 2: Boroszló (STEPHAN-GAIMSTER után)

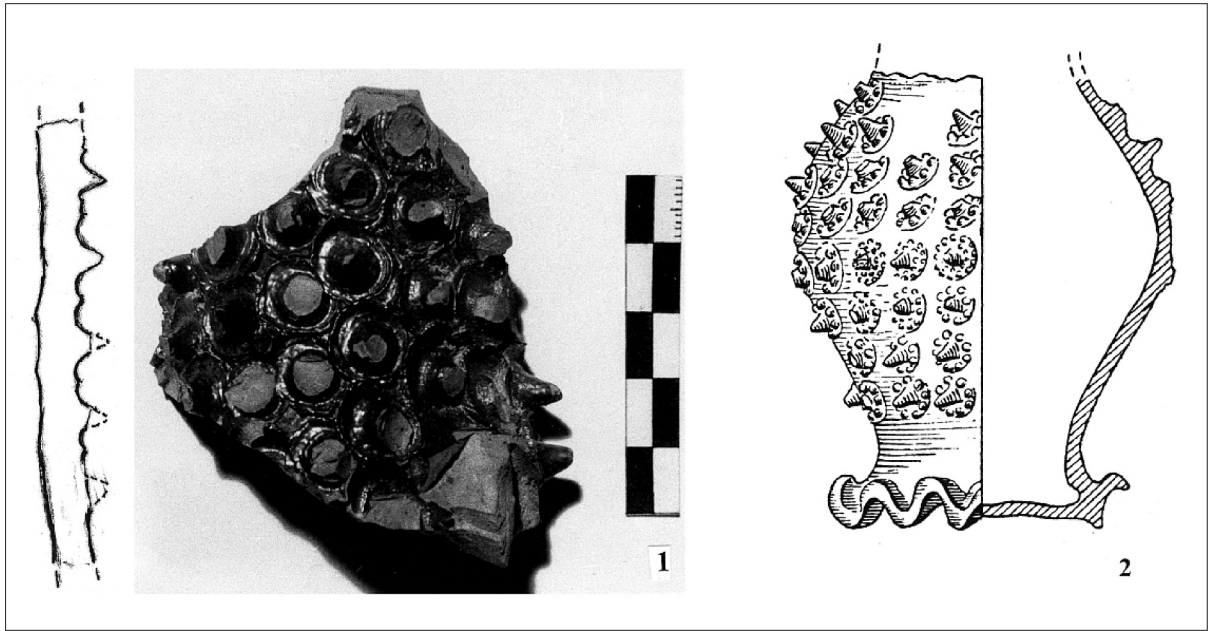
9. kép. Waldenburgi kőseréppoharak töredékei, Buda, palota. 1: Kápolna mellett, „f. r.” 14. sz. vége – 15. sz. eleje; 2: VIII/3. gödör 5. r. 15. sz.

10. kép. Waldenburgi tüskedíszes edény, Buda, palota

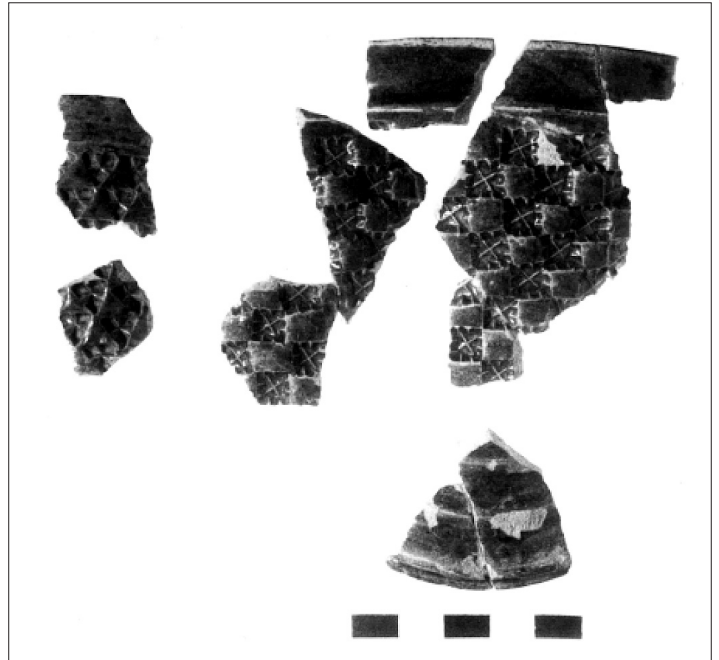
11. kép. Waldenburgi poharak, 14. sz. vége – 15. sz. eleje. 1: Palota, Előudvar, Konzolos épület (második: l. h.); 2: Előudvar, II. ciszterna (ZOLNAY után); 3: Domokos kolostor (GYÜRKY után)

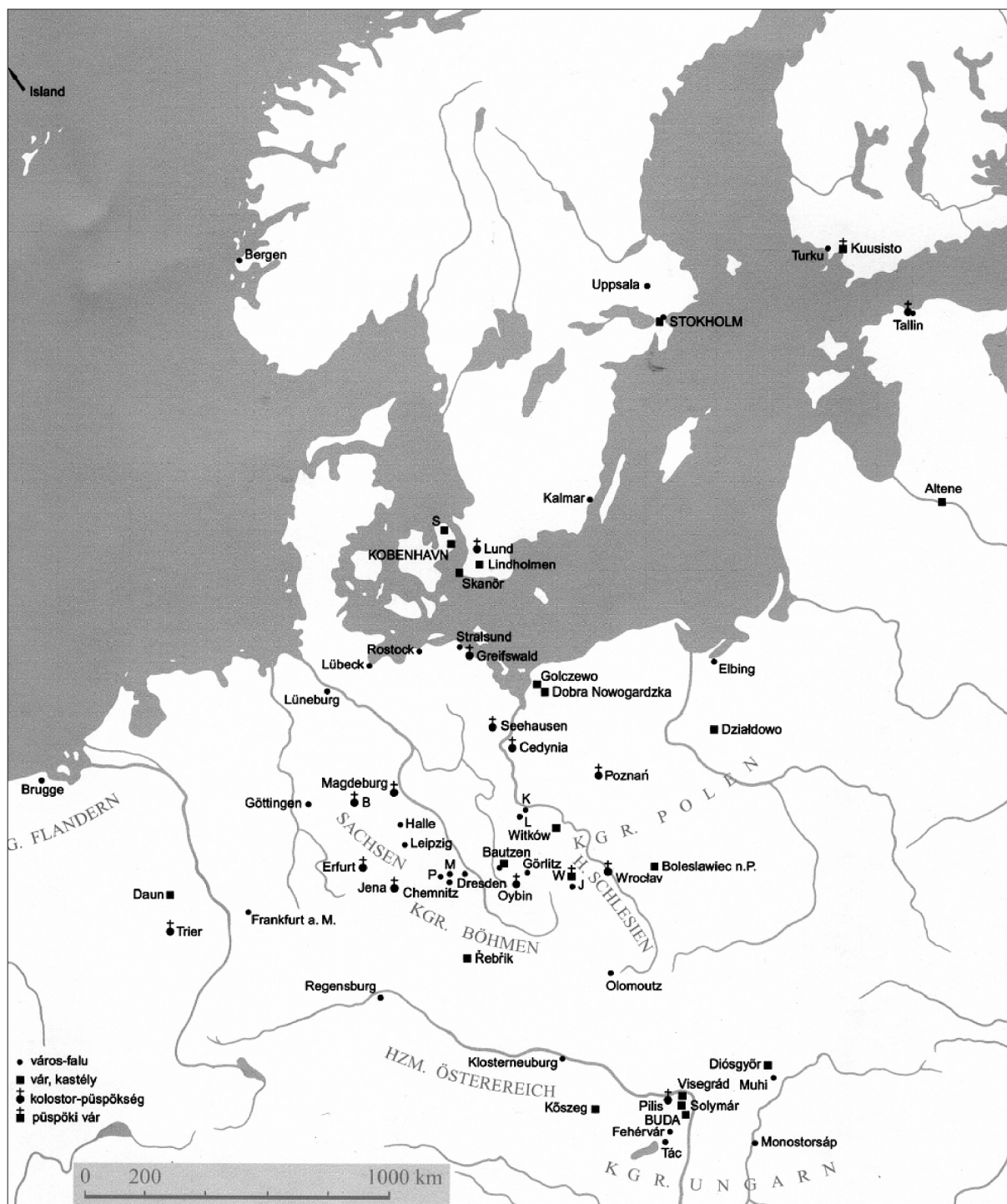
12. kép. Dreihausen-Falke csoport tüskédíszes edénye, Buda, palota. 2: Tüskédíszes cserépedény, 1419 körül, Potehy (Cseho. RADOMERSKI-RICHTER után)

13. kép. Dreihauseni töredékek. 1: Buda, palota, Elődvar-Kaputorony; 2: Pilisszentkereszt, kolostor; 3: Monostorsáp (RÁCZ-LASZLOVSKY után)

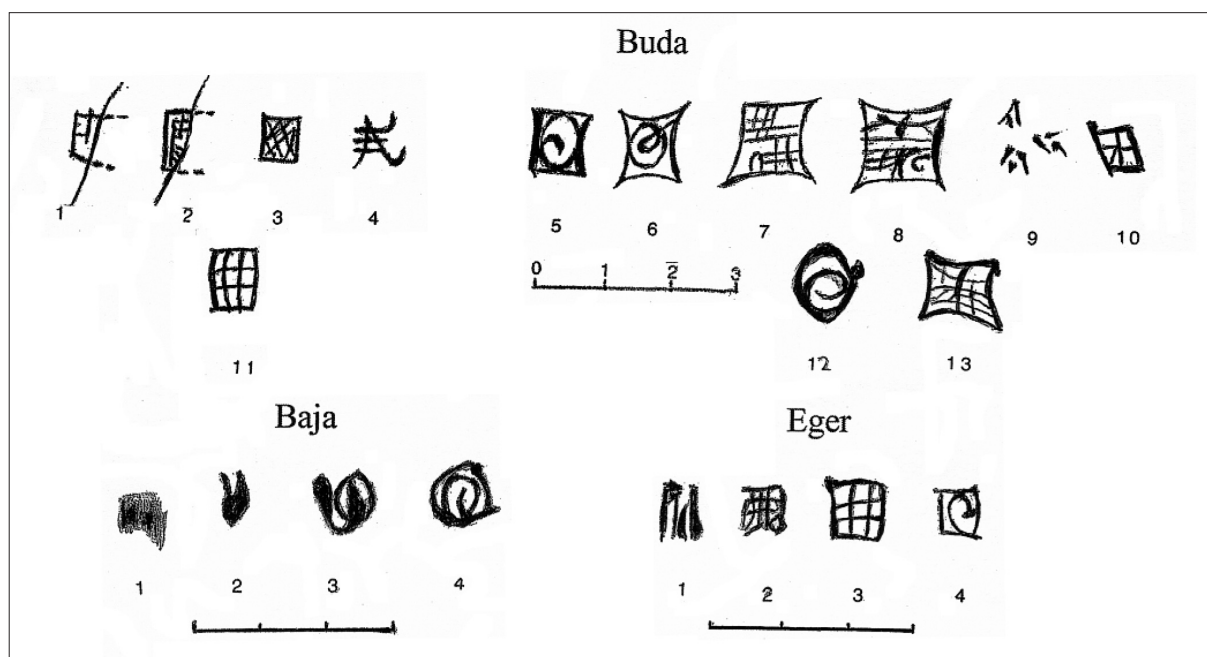
14. kép. Zöldmázás pecsétdíszes díszkerámia. Buda, palota, elődvar – IV. pince. 15. sz. vége.

15. kép. A Dreihäuser-Falke csoport edényeinek elterjedése

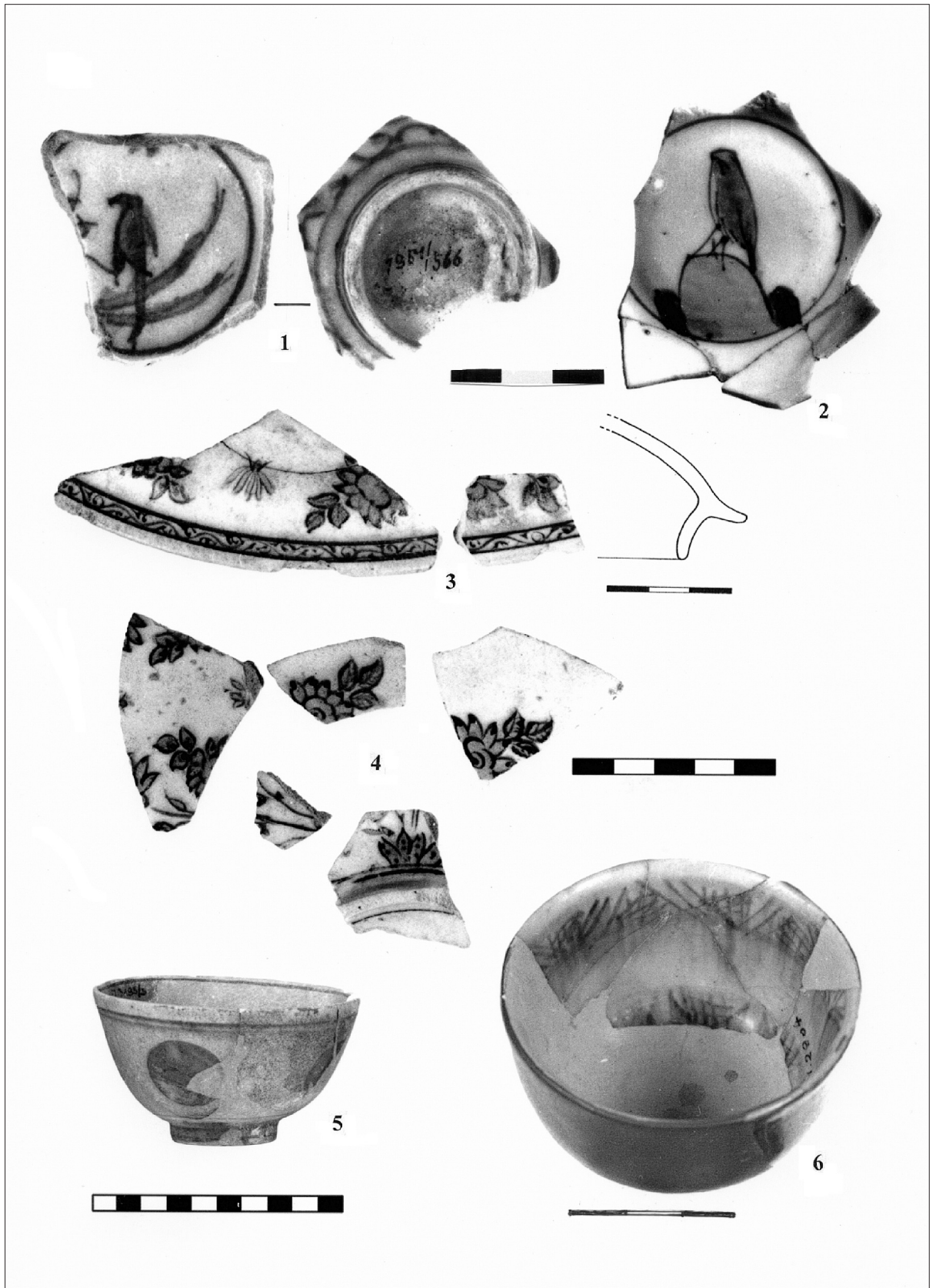
16. kép. Perzsa fajanszok. 1: 15. század; 2: 1530 előtt. Buda, palota

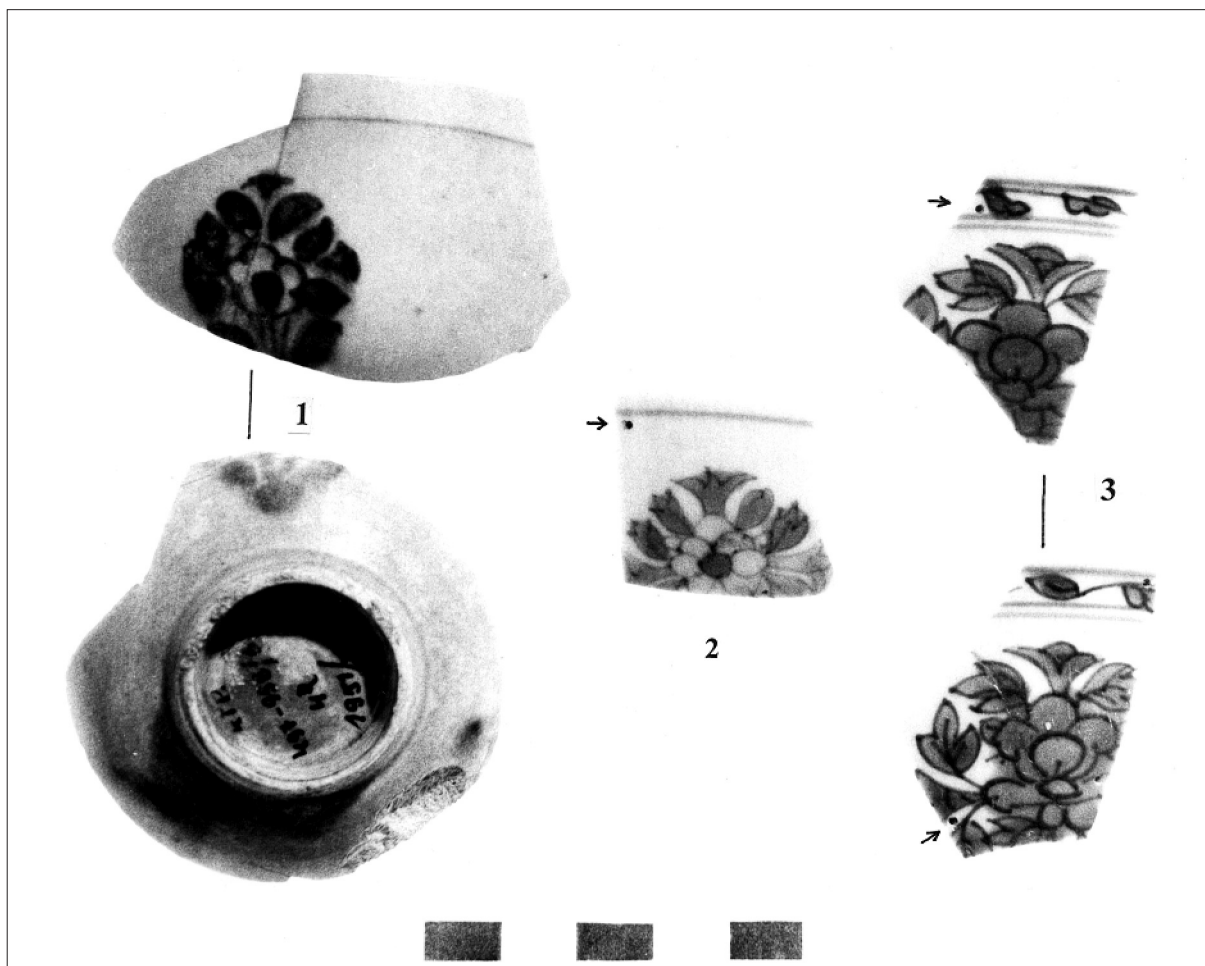
17. kép. Perzsa kék-fehér fajanszok jegyei. Buda, palota. 1-4, 11: kemény fajansz; 5-10, 12-13: romlott kemény fajansz; Eger, vár. 1: monokróm csontfehér; 2-3: kemény fajansz; 4: romlott, sárga

18. kép. Perzsa kék-fehér fajanszok, Buda, palota.

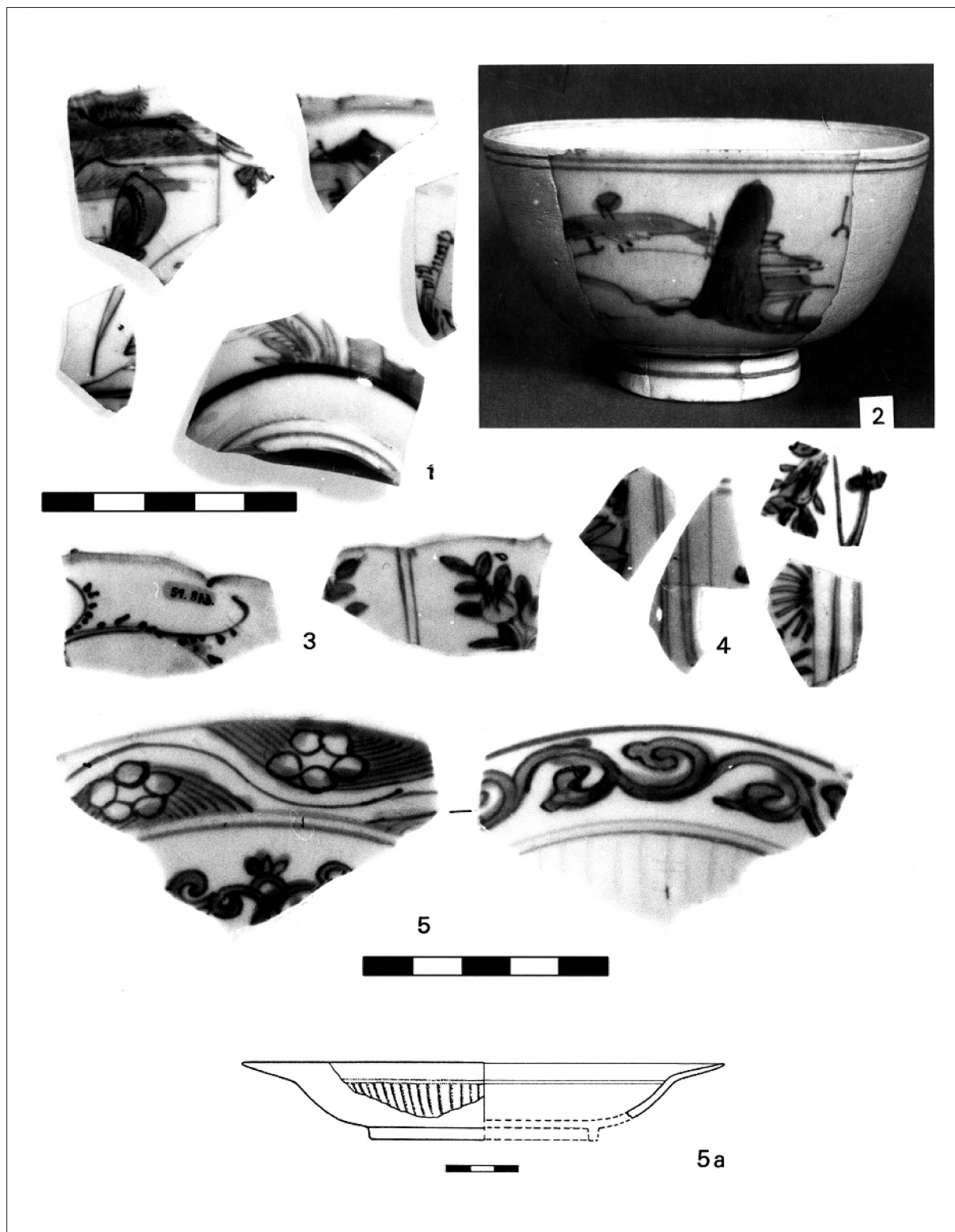
19. kép. Perzsa fajanszok. 2: kínai porcelán; 3-4: fekete-fehér; 5: fehér piros folttal; 6: monokróm, kívül vörös. Buda, palota

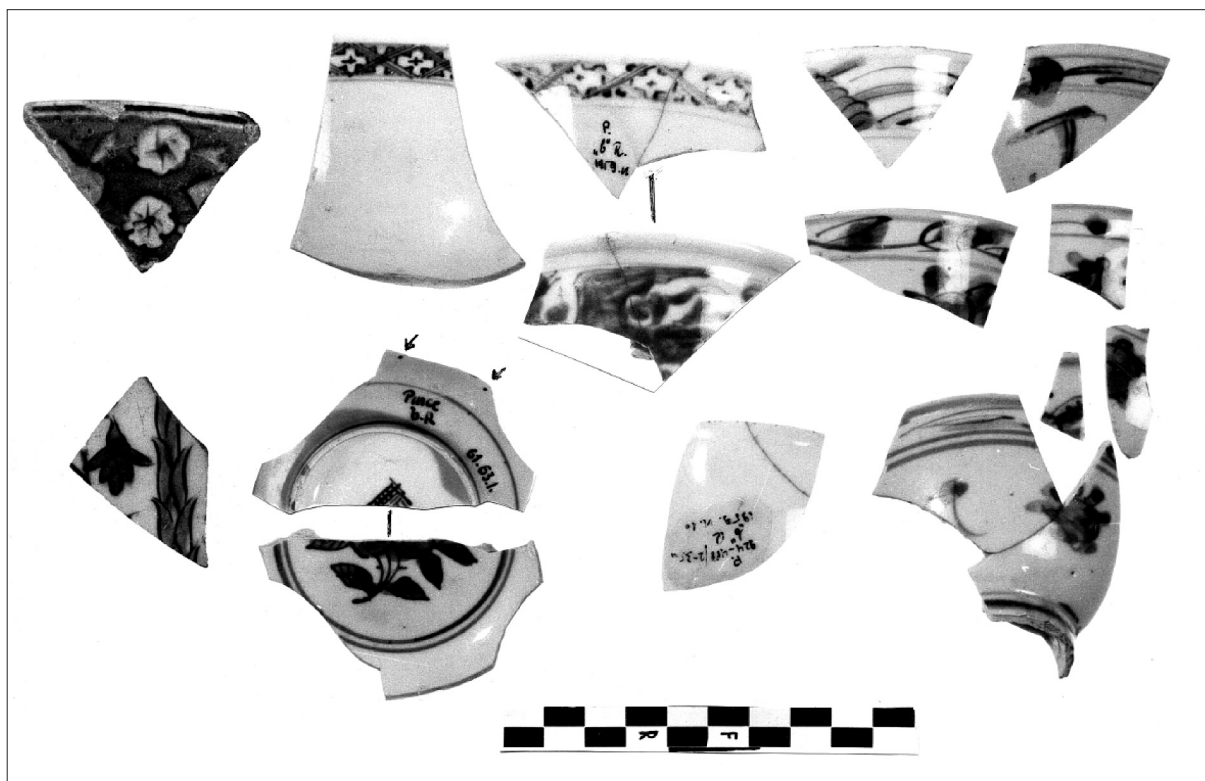
20. kép. 1: Perzsa csésze kék virágdísszel; 2-3: kínai porcelánok virágdíszre, 16. sz. vége – 17. sz. eleje, Buda, palota. (javítás befűrése)

21. kép. Csontfehér perzsa fajanszcésze halványkék festéssel, M: 4,4 cm, 17. sz. Buda, palota – Előudvar

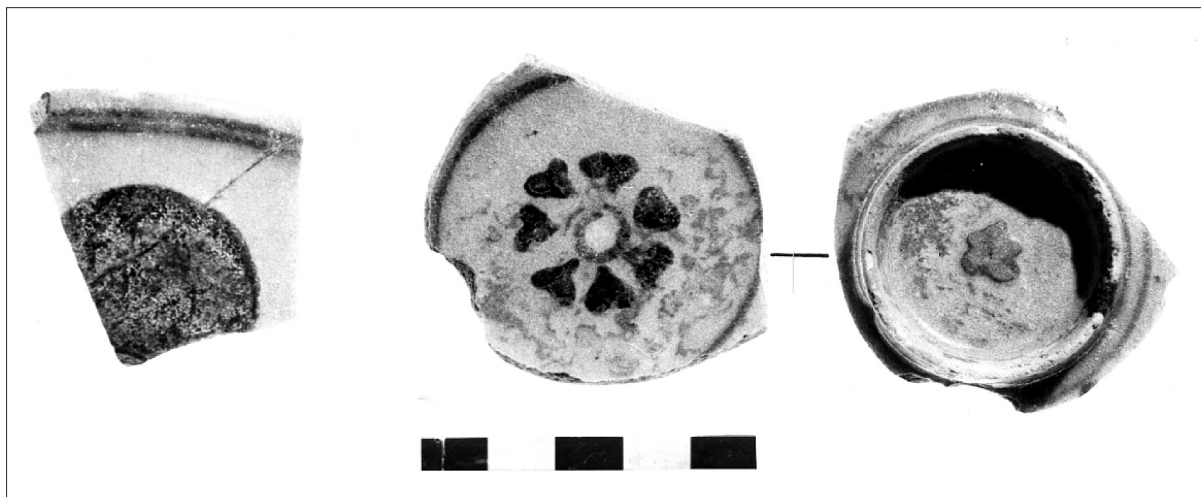
22. kép. Kínai porcelánok, 16. sz. vége és 17. sz. első harmada, Buda, palota

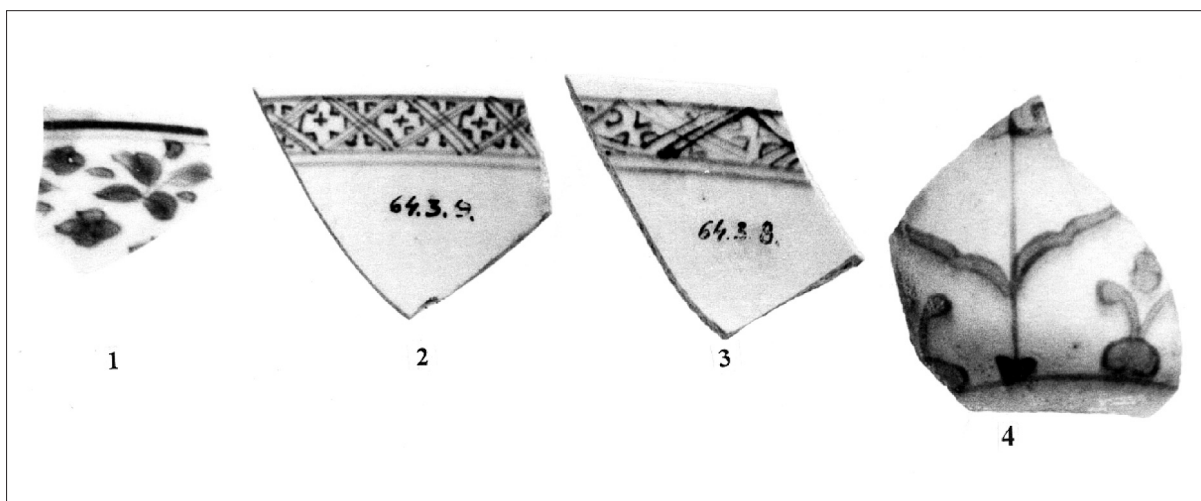
23. kép. Leletegyüttes (Pince „b. r.” 1959); Izniki töredékek, 16. sz. második fele és kínai csészék, 16. sz. vége – 17. sz. első fele. Buda, palota

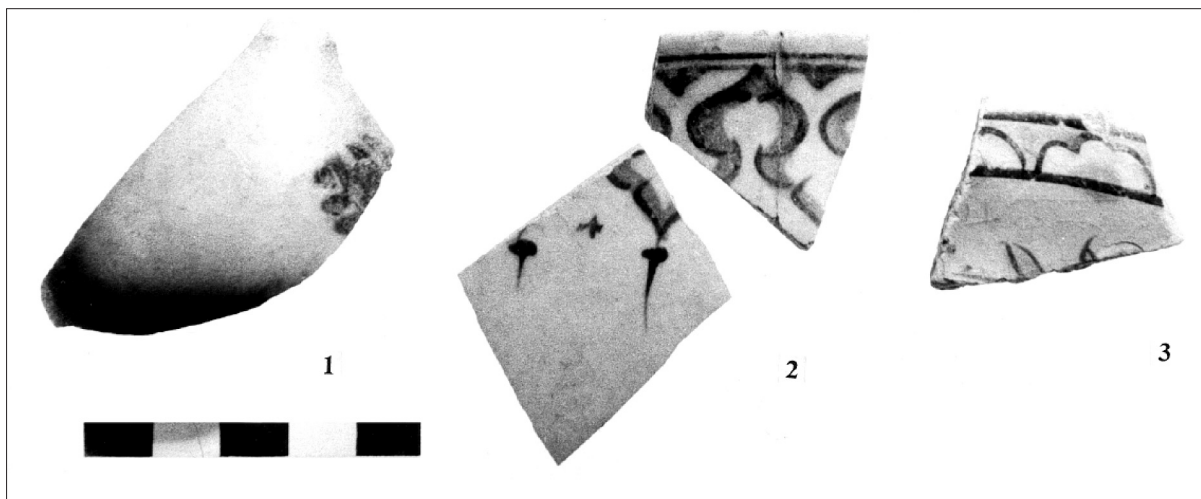
24. kép. Kínai porceláncsészék. 1–2: Kék-fehér növényindás, 17. sz. első harmada; 3: tájképes, kívül halványzöld; 4: virágmintás, kívül barnamáz. Buda palota

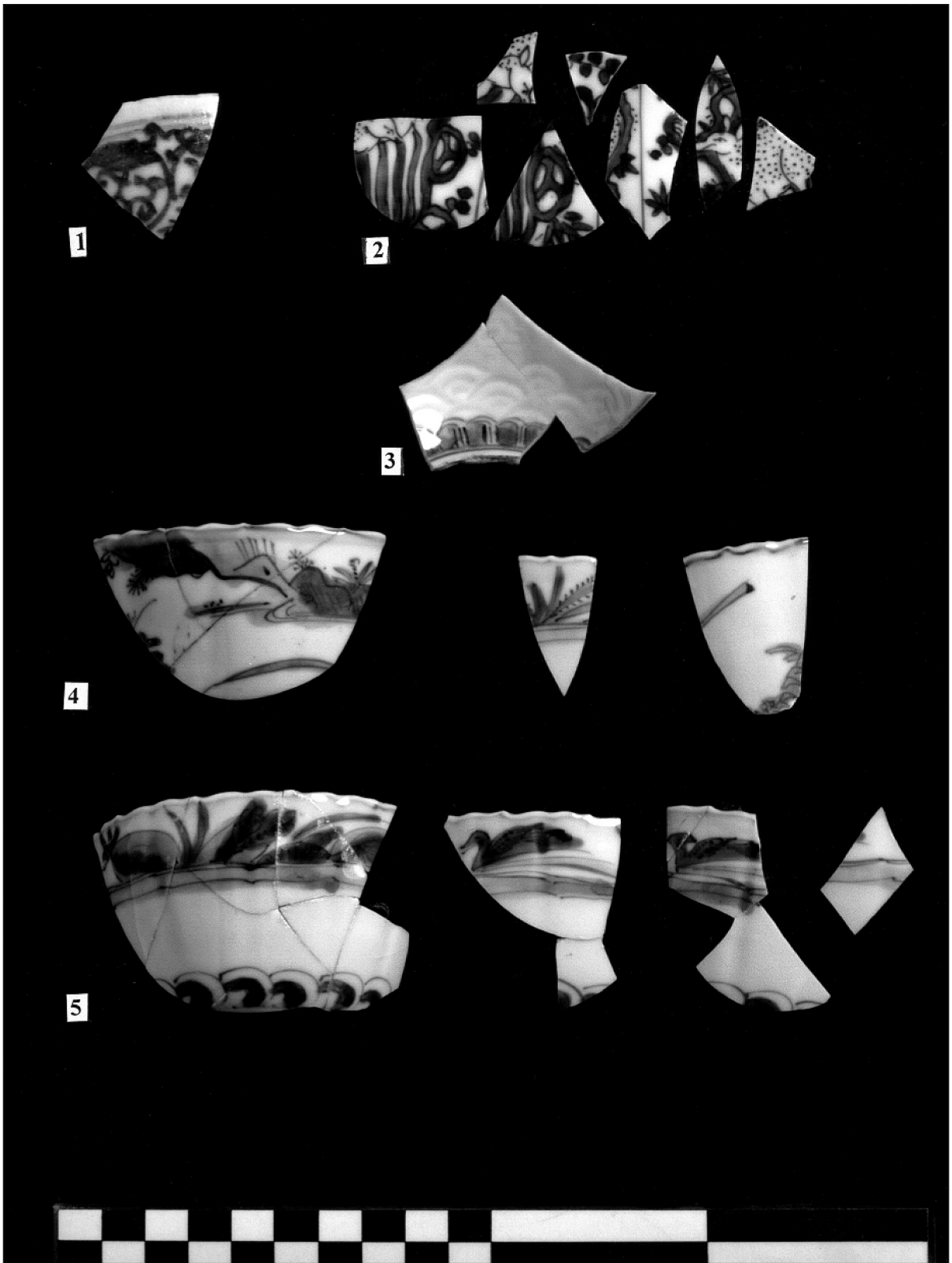
25. kép. Kívül piros folttal díszített csésze, Buda, Táncsics M. u. 7. városfalnál

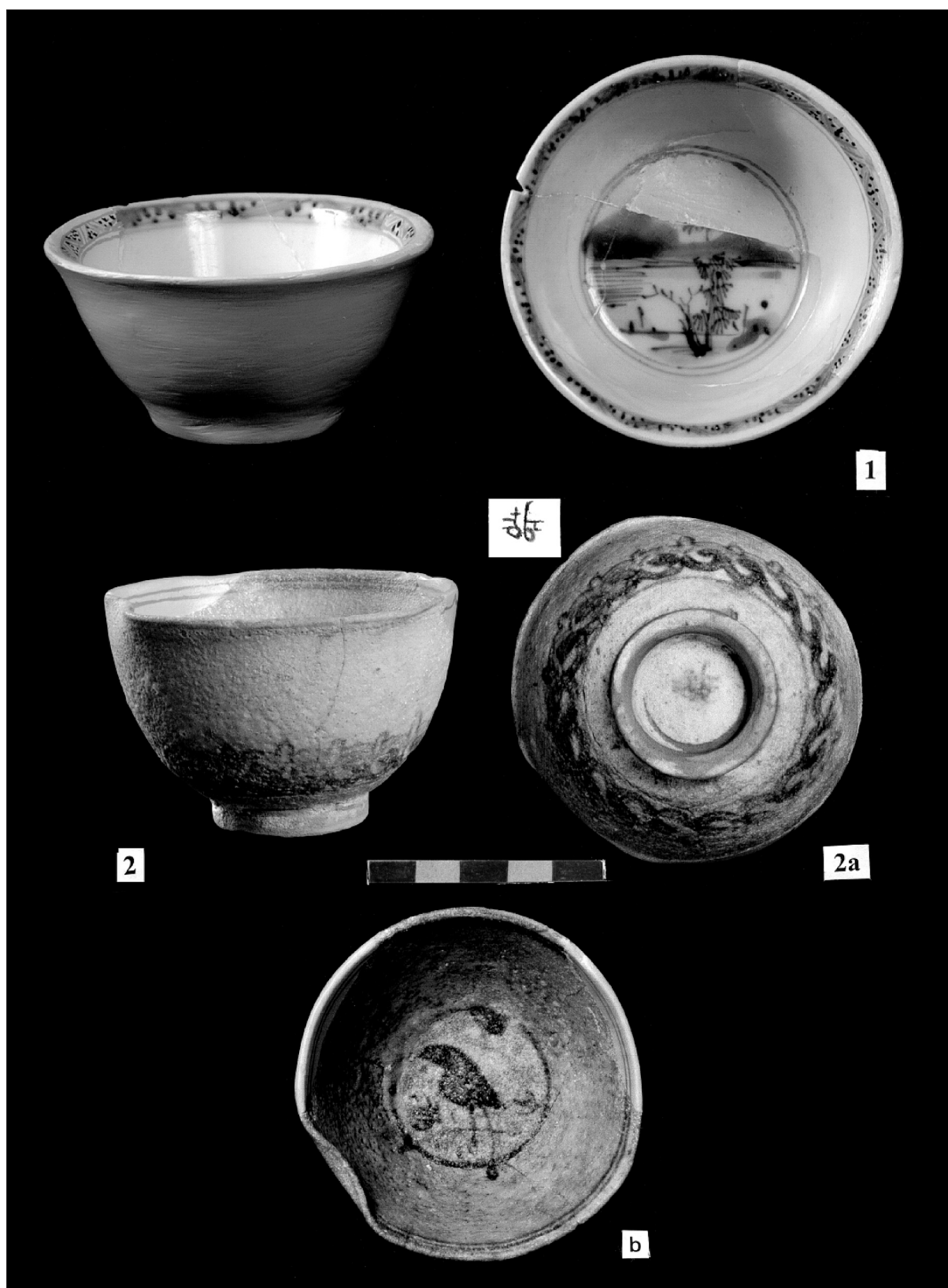
26. kép. 1-2: kínai és 3-4: perzsa csészék töredékei; kék-fehér. 17. sz. első fele. Buda, Tárnok u.11. Kútból

27. kép. Perzsa csészék és tányér töredéke. 1: kék; 2-3: fekete festéssel. 17. sz. Buda, Domonkos kolostor épülete a városfalon kívül. (GERÓ 1960)

28. kép. Kínai csészék kék mintákkal, 16. sz. vége; 1: perzsa töredék. Buda, Szt. György tér – Lovarda u. (TÓTH után)

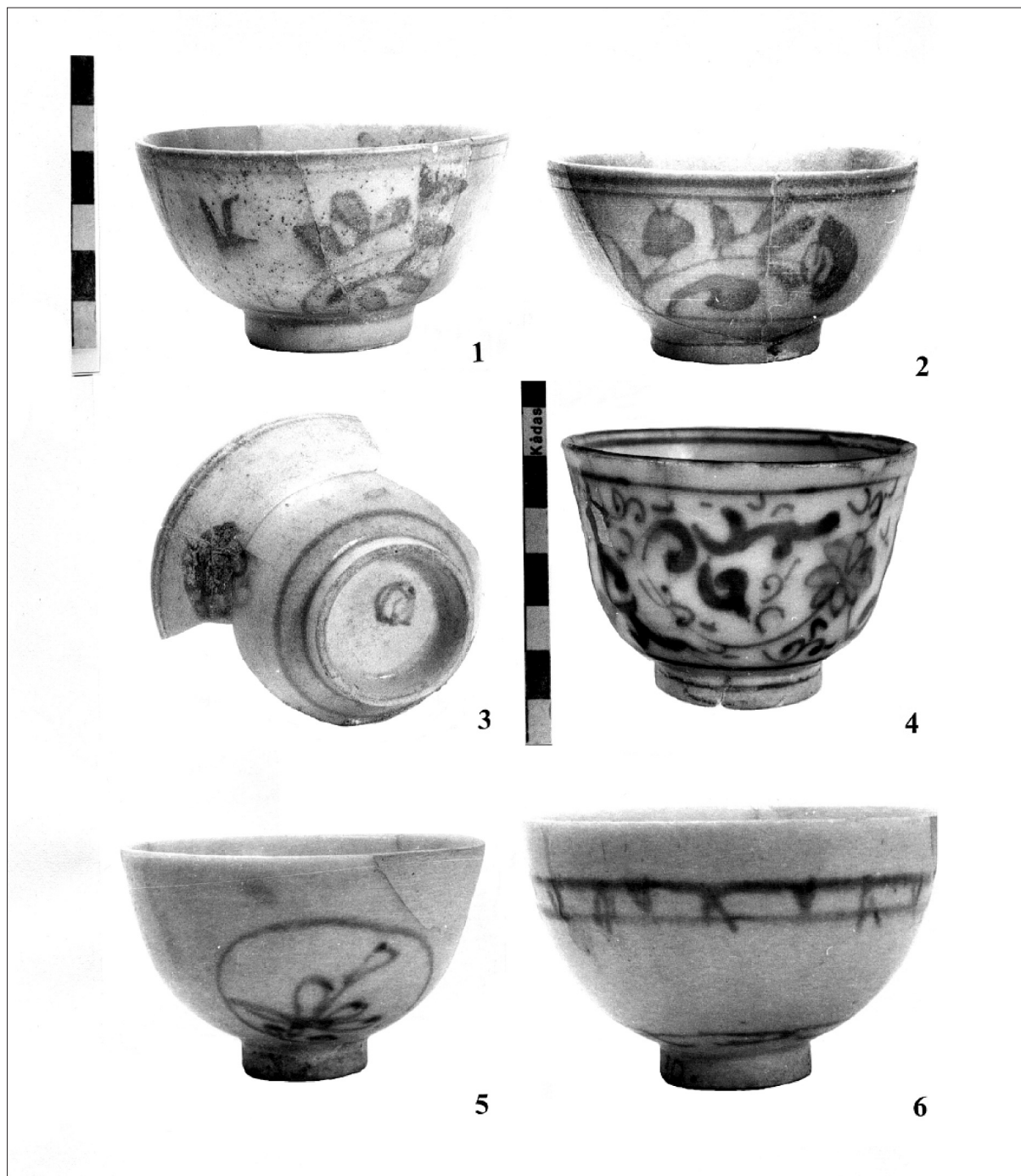
29. kép. 1: Zöldmázos kínai csésze; 2-2b: perzsa csésze. Víziváros, Gyorskocsi u. (VÉGH után)

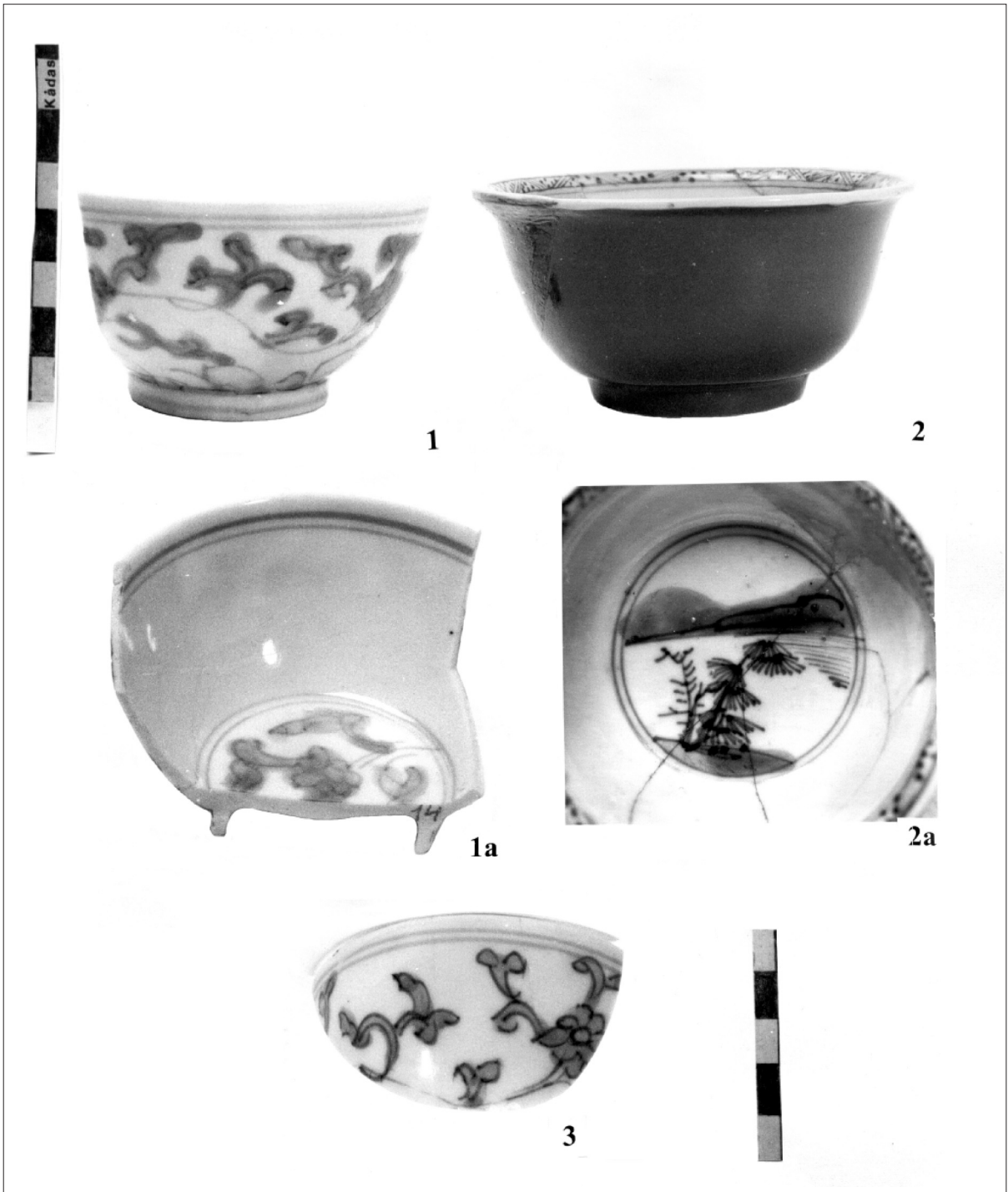
30. kép. 1: perzsa fehér csésze; 2: Kínai csésze 17. sz. első fele. Víziváros, Hunyadi J. út 13. (GYÜRKY)

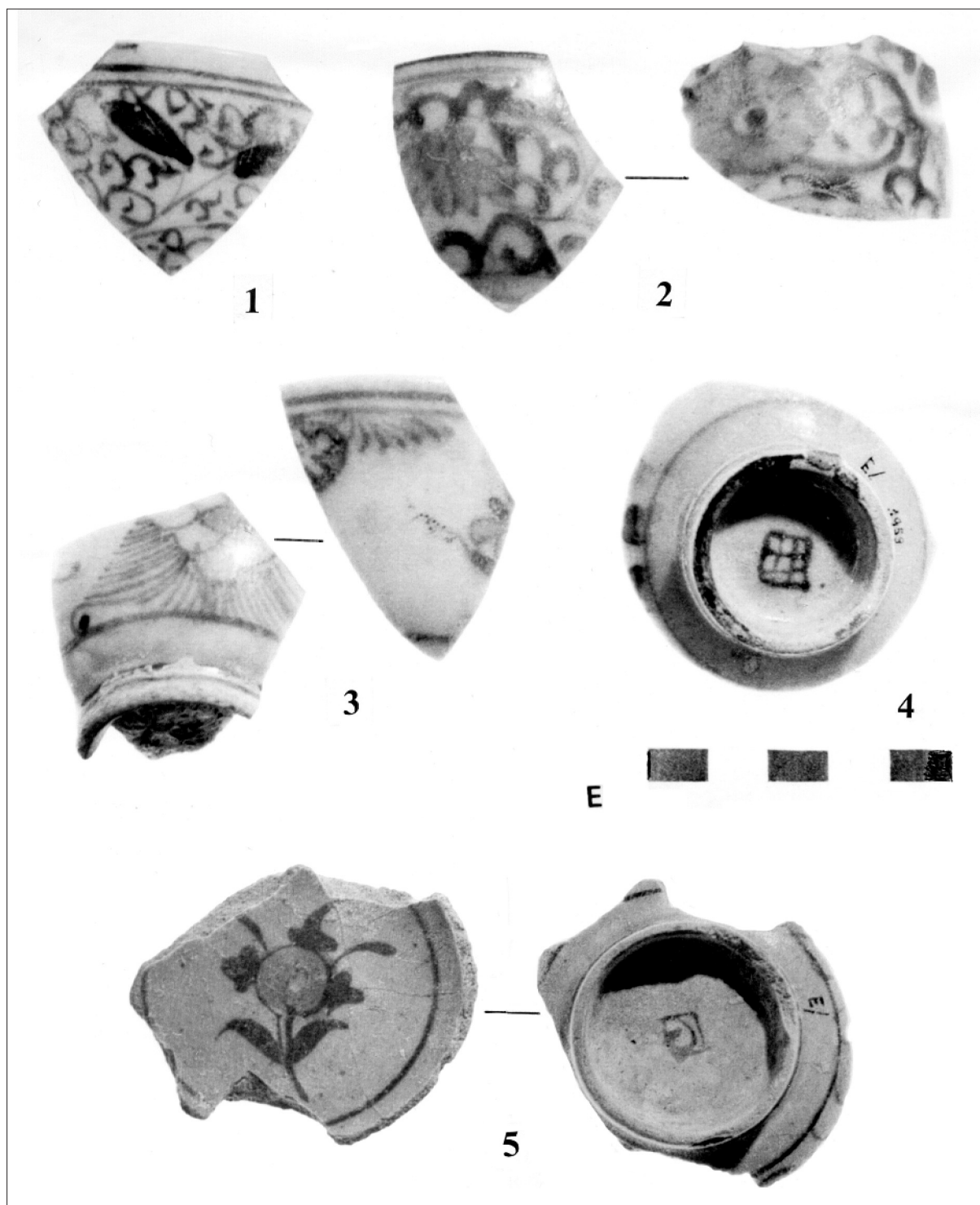
31. kép. Kínai porcelántányér, 16. sz. vége - 17. sz. Buda, palota, Előudvar 74/73. lh. (ZOLNAY után)

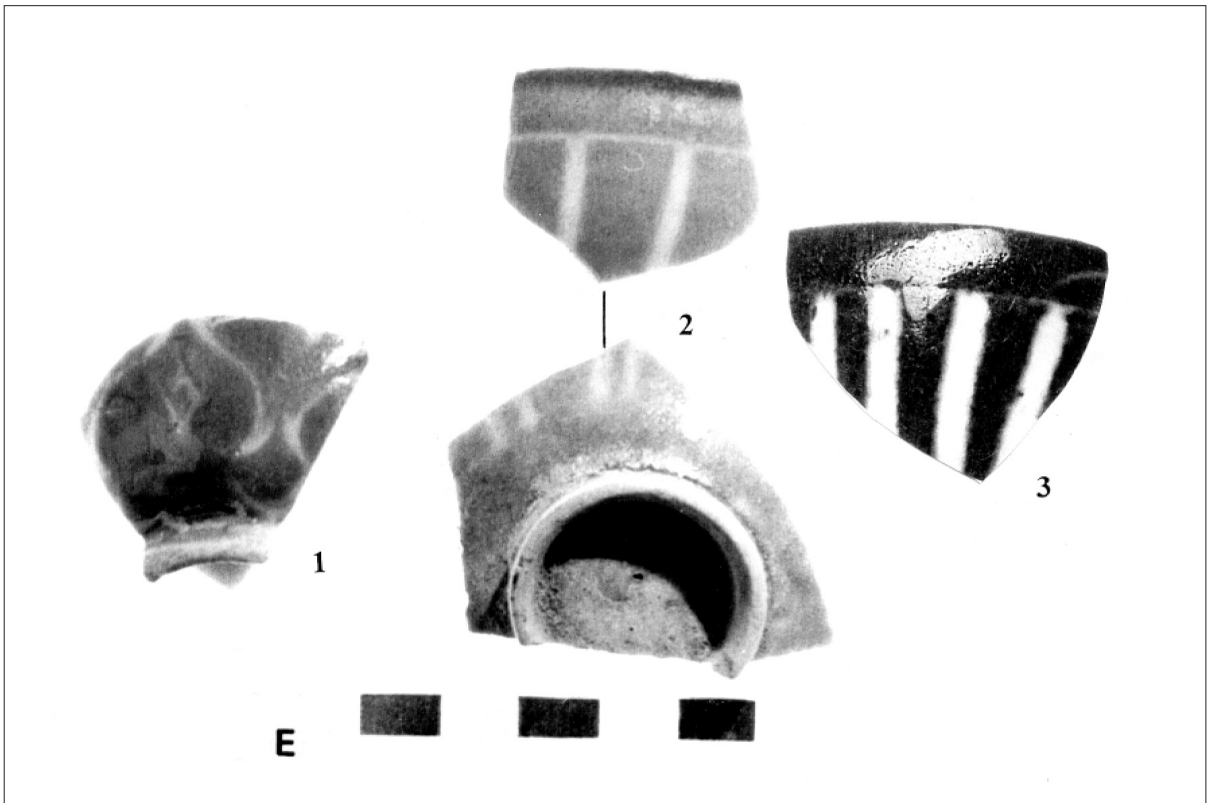
32. kép. Perzsa fajanszcészék, 17. sz.; 5-6: a fehér csoport festett példányai. (Baja, szemétgödör)

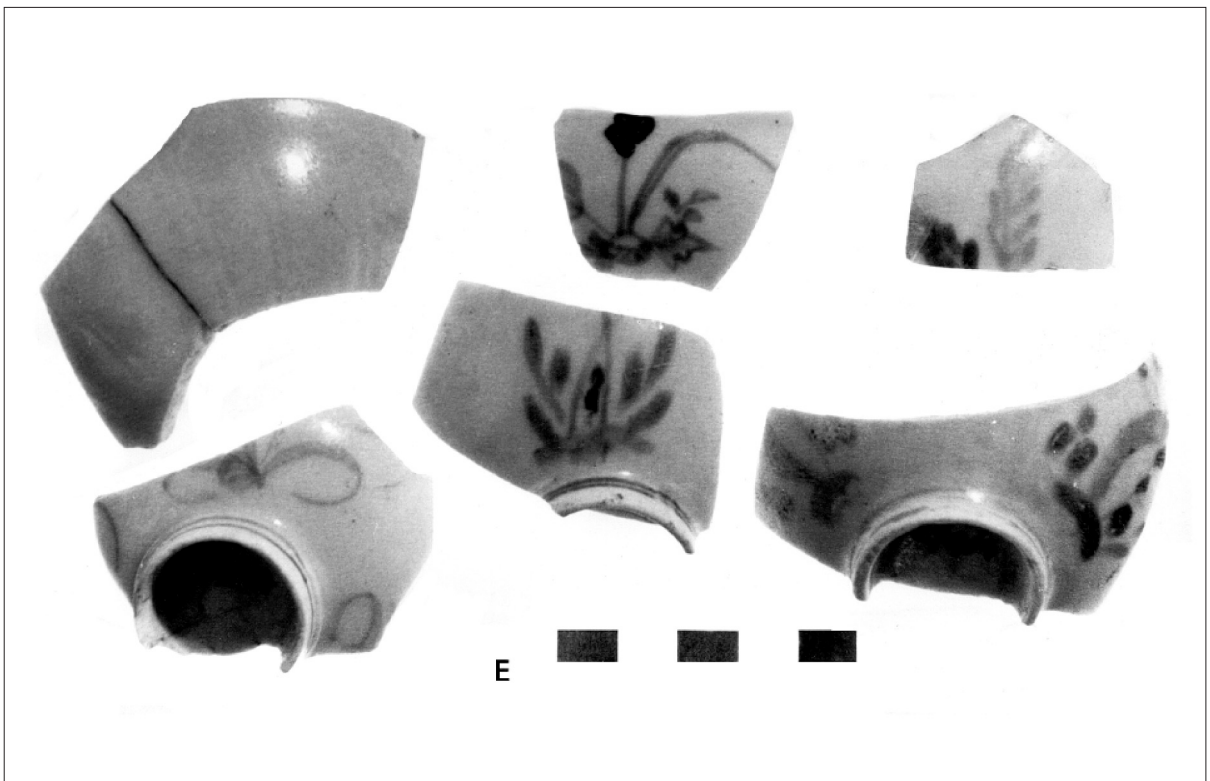
33. kép. Kínai porceláncsészék. 17. sz. első fele és közepe; kívül barna mázas, tájképes csésze. (Baja, szemétgödör)

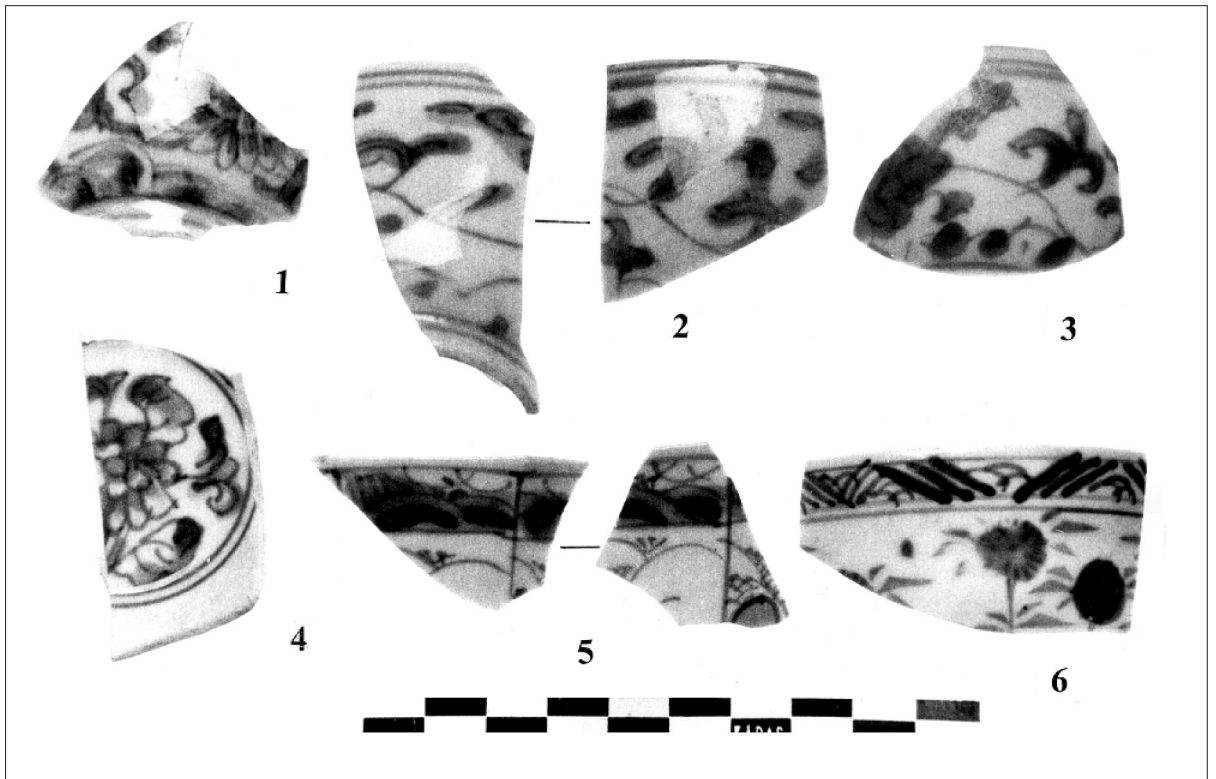
34. kép. Kék-fehér perzsa csészék, 17. sz. (Eger, vár)

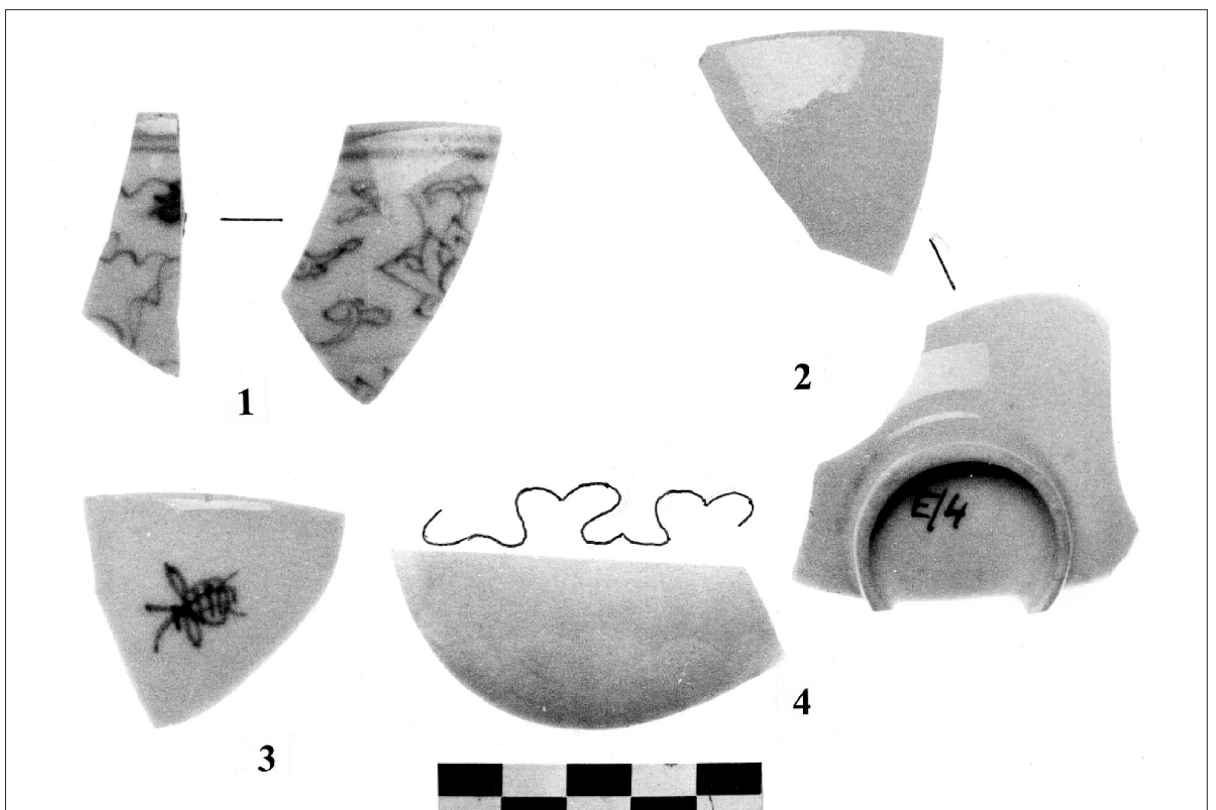
35. kép. Kívül kék színű, karcolt díszű csészék, 3: barnászörs-fehér színű, 17. sz. (Eger, vár)

36. kép. A monokróm fehér perzsa csoport csészéi, halványkék és lila festéssel, 17. sz. (Eger, vár)

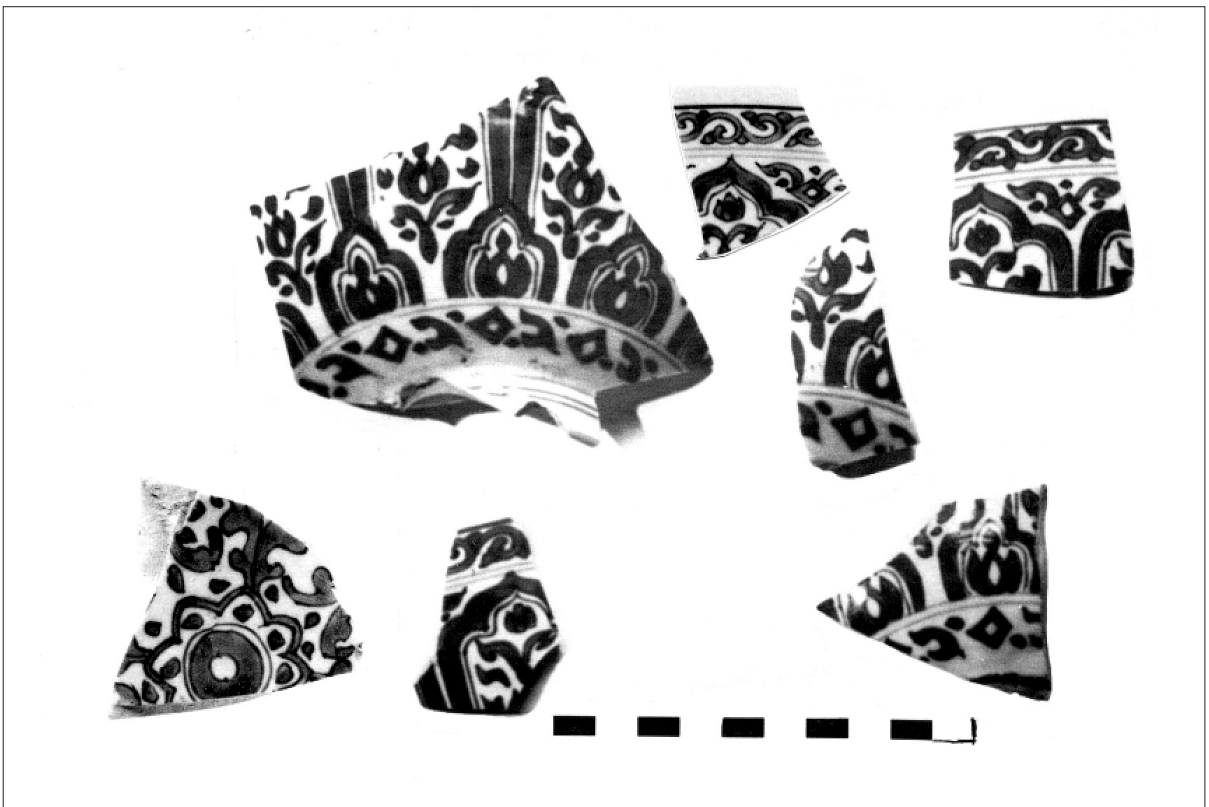
37. kép. Kínai porceláncsészék töredékei, 17. sz. (Eger, vár)

38. kép. Kínai porceláncsészék töredékei, 17. sz. (Eger, vár)

39. kép. Kínai csészék töredékei, 17. sz. (Eger, vár)

40. kép. Nagyméretű kínai csésze, 17. sz. (Eger, vár)

TARTALOM – CONTENTS

KÖSZÖNTÉSEK

BENCZE Zoltán	
Nagy Emese nyolcvan éves	7
WELLISCH Márta	
Nagy Emese (1926-) szakirodalmi tevékenysége	9
SZIRMAI Krisztina	
Kaba Melinda nyolcvan éves	13
HANNY Erzsébet	
Kaba Melinda (1926-) szakirodalmi tevékenysége	15

TANULMÁNYOK

ENDRÓDI Anna – Horváth M. Attila	
Kora bronzkori arany korong Csepel-szigetről	
<i>Early Bronze Age gold disc from the Csepel Island</i>	21
MARÁZ Borbála	
Budapest–Gellérthegy és környékének késő LaTène-kori településtörténete II.	
<i>Siedlungsgeschichte von Budapest – Gellértberg und Umgebung in der späten LaTène-Zeit II.</i>	31
FACSÁDY Annamária	
Ékszerlenyomatos római téglá Aquincumból	
<i>Brick with jewel impression from Aquincum</i>	45
FACSÁDY Annamária	
Aquincumi fülbevalók	
<i>Earrings from Aquincum</i>	51
GABLER Dénes	
Terra sigillaták az albertfalvi vicus nyugati részén	
<i>Terra sigillata im Westteil des vicus von Albertfalva</i>	71
NAGY Margit	
Kora népvándorláskori sírleletek Budapest területéről	
<i>Grabfunde aus der frühen Völkerwanderungszeit im Gebiet von Budapest</i>	95
BERTALAN Vilmosné	
Corrardus „procurator operum domine regine ... senioris”	
<i>Meister Corrardus, der Leiter der Bauarbeiten und Bauwerkstatt von Königin Elisabeth</i>	157

IRÁSNÉ MELIS Katalin – TÓTH Attila	
A Budapest Margit-szigeti királyi udvarhely és a domonkos apácakolostor területén előkerült építészeti kőtöredékek katalógusa	
<i>Katalog der im Bereich des Königssitzes und dem Dominikanernonnenkloster auf der Margareteninsel von Budapest gefundenen architektonischen Steinfragmente</i>	.179
HAVASI Krisztina	
Az óbudai királyi, utóbb királynéi vár kőemlékei	
<i>Steindenkmäler der königlichen Burg von Óbuda</i>	.221
HOLL Imre	
Külföldi kerámia Magyarországon III. (14-17. század)	
<i>Ausländische Keramikfunde in Ungarn III. (14–17. Jh.)</i>	.253
BENDA Judit	
Fazekasműhely a 18. századi Vízivárosban	
<i>Eine Töpferwerkstatt in der Budaer Wasserstadt des 18. Jahrhunderts</i>	.295
MŰEMLÉKVÉDELEM	
ISTVÁNYI Gyula	
Elméleti~, Épített~, Virtuális Rekonstrukció – a Kronoszkóp ürügyén	
<i>Rekonstruktion Theoretische~, Erbaute~, Virtuelle~ – A' propos Kronoskop</i>	.315
ZSIDI Paula	
A papírtól a képernyőig – aquincumi rekonstrukciók	
<i>From the plan sheet to the screen– reconstructions in Aquincum</i>	.323
MEGEMLÉKEZÉS	
SZILAS Gábor	
Kőszegi Frigyes (Újpest, 1933. – Hévíz, 2006.)	.339
HANNY Erzsébet	
Kőszegi Frigyes (1933 – 2006) szakirodalmi tevékenysége	.340
RÖVIDÍTÉSEK – ABBREVIATIONS	.343

RÖVIDÍTÉSEK – ABBREVIATIONS

ActaArchHung	= Acta Archaeologica Scientiarum Hungaricae (Budapest)
ActaHAHung	= Acta Historiae Artium Academiae Scientiarum Hungaricae (Budapest)
ActaAntHung	= Acta Antiqua (Budapest)
AJA	= American Journal of Archaeology
AKorr	= Archäologische Korrespondenzblatt (Mainz)
Alba Regia	= Alba Regia. Annales Musei Stephani Regis (Székesfehérvár)
Antaeus	= Antaeus. Communicationes ex Instituto Archaeologico Academiae Scientiarum Hungaricae (Budapest)
AnthrKözl	= Anthropológiai Közlemények (Budapest)
AntNat	= Antiquités Nationales (Saint-Germain-en-Laye)
AntTan	= Antik Tanulmányok (Budapest)
AqFüz	= Aquincumi füzetek : Aquincum. A BTM Aquincumi Múzeumának ásatásai és leletmentései. (Budapest)
ArchA	= Archaeologia Austriaca (Wien)
ArchÉrt	= Archaeológiai Értesítő (Budapest)
ArchHung	= Archaeologia Hungarica (Budapest)
ArchKözl	= Archaeológiai Közlemények (Budapest)
ArsHung	= Ars Hungarica. A Magyar Tudományos Akadémia Művészettörténeti Kutató Csoportjának Közleményei (Budapest)
BAR BS	= British Archaeological Reports – British Series (Oxford)
BAR IS	= British Archaeological Reports – International Series (Oxford)
BJ	= Bonner Jahrbücher des Vereins von Altertumsfreunden in Rheinlande (Bonn)
BRGK	= Bericht der Römisch-Germanischen Kommission (Berlin)
BTM	= Budapesti Történeti Múzeum
BudRég	= Budapest Régiségei (Budapest)
CIL	= Corpus Inscriptionum Latinarum
CommArchHung	= Communicationes Archaeologicae Hungariae (Budapest)
DissArch	= Dissertationes Archaeologicae ex Instituto Archaeologico Universitatis de Rolando Eötvös Nominatae (Budapest)
DissPann	= Dissertationes Pannonicae (Budapest)
EMÉ	= Egri Múzeum Évkönyve (Eger)
FolArch	= Folia Archaeologica (Budapest)
FontArchHung	= Fontes Archaeologici Hungariae (Budapest)
JAMÉ	= A Nyíregyházi Jósza András Múzeum Évkönyve (Nyíregyháza)
JPMÉ	= Janus Pannonius Múzeum Évkönyve (Pécs)
JRGZM	= Jahrbuch der Römisch-Germanischen Zentralmuseums Mainz (Mainz)
KMK	= A Komárommegyei Múzeumok Közleményei (Tata)
KSIA	= Kratkie Szobscsenyija o Dokladah i Polevyh Isszledovanyijah Insztituta Arheologii AN. SzSzsZR (Moszkva)
LK	= Levéltári Közlemények (Budapest)
MAIET	= Materialy po Arheologii, Isztorii i Etnografii Tavrii (Szimferopol)
MFME–StudArch	= Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Studia Archaeologica (Szeged)

MHB	= Monumenta Historica Budapestinensia (Budapest)
MRT	= Magyarország Régészeti Topográfiája
MűÉ	= Művészettörténeti Értesítő (Budapest)
NK	= Numizmatikai Közlemények (Budapest)
RégFüz	= Régészeti Füzetek (Budapest)
RFS	= Roman Frontier Studies
RGA	= Reallexicon der Germanischen Altertumskunde
RLÖ	= Der Römische Limes in Österreich (Wien)
Savaria	= Savaria. A Vas megyei Múzeumok Értesítője (Szombathely)
SIA	= Slovenská Archeologia (Bratislava)
SMK	= Somogyi Múzeumok Közleményei (Kaposvár)
SovArch	= Szovjetszkaja Arheologija (Moszkva)
StComit	= Studia Comitatus (Szentendre)
StudArch	= Studia Archaeologia
SzekMÉ	= Szekszárdi Múzeum Évkönyve (Szekszárd)
SzMMÉ	= A Szolnok Megyei Múzeumok Évkönyve (Szolnok)
TBM	= Tanulmányok Budapest Múltjából (Budapest)
VMMK	= A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei (Veszprém)